

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

İSLAM HUKUKUNDA ŞİDDET İÇERMEYEN EYLEM

Hanife IŞIK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Osman GÜMAN

OCAK - 2023

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM HUKUKUNDA ŞİDDET İÇERMEYEN EYLEM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hanife IŞIK

Enstitü Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

“Bu tez 08/02/2023 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Osman GÜMAN	Başarılı
Doç. Dr. Hafsa KESGİN	Başarılı
Doç. Dr. Hüseyin OKUR	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Hanife IŞIK

08/02/2023

ÖNSÖZ

İnsanoğlu toplum içerisinde yaşamını idame ettirirken düzen, kanun ve yasalara ihtiyaç duyar. Bu ihtiyaç devlet kurumunu ortaya çıkarmıştır. Farklı şekillerde yönetilen devletler toplumsal düzeni sağlamak, insanlar arasındaki ilişkiyi düzenlemek için kanun ve yasalara başvurur. Tarihî süreç içerisinde değişen şartlar ile birlikte kanun ve yasalarında yenilenmeleri, değiştirilmeleri ve iyileştirilmeleri gerekmektedir. Bu sağlanmadığı takdirde devlete itaat sorumluluğu kadar itaatsizlik yükümlülüğü de olan vatandaşların bozulan düzeni iyileştirmek ve istikrara kavuşturmak adına daha yüce yasa için devlete ve diğer vatandaşlara zarar vermeden kullanabileceği en güzel yol sivil itaatsizliktir. Hukuk devletinin içerdiği üstün değerler uğruna bu eyleme başvuran kişiler, bilinçli bir itaat ve adalet ve hukukun koruyucuları konumundadır. Bu çalışmada toplumsal düzenin tekâmülünde aktif rol oynayan sivil itaatsizlik kavramı ele alınmış ve İslam siyasetinde bunun karşılığı incelenmiştir.

Tez sürecinde gerek tavrıyla gerek yardımlarıyla yürüyeceğim yola ıstık tutan, olumlu tavrıyla beni cesaretlendiren, bilgi birikimiyle çalışmama farklı açılardan bakmamı sağlayan beraber çalışmaktan ve öğrencisi olmaktan her zaman gurur duyacağım değerli danışman hocam Prof. Dr. Osman GÜMAN'a sonsuz teşekkürlerimi arz ederim. Çalışma süreci içerisinde yorulduğumda her daim elimden tutup kaldıran, bu süreçte yardımlarını esirgemeyen, arkadaş olmanın mutluluk duyduğum çok kıymetli arkadaşım Nesibe ASLAN'a teşekkür ederim. Son olarak hayatım boyunca yanımda olup aldığım kararlarda beni destekleyen ve cesaretlendiren annem Hatice IŞIK, babam Nesri IŞIK ve kardeşlerim Kevser, Merve ve Sümeyye'ye teşekkürlerimi sunarım.

Hanife IŞIK

08/02/2023

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1: SİVİL İTAATSİZLİK OLGUSUNUN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ, ÖZELLİKLERİ VE UNSURLARI.....	3
1.1. Sivil İtaatsizlik Kavramı ve Tanımı	3
1.1.1. Genel/Yaygın Tanım.....	5
1.1.2. Dar Tanım.....	5
1.1.3. Geniş Tanım.....	7
1.2. Sivil İtaatsizliğin UNSURLARI.....	7
1.2.1. Şiddetsizlik.....	8
1.2.2. Sistemde Bulunan Bazı Normlara Aykırılık/Yasadışılık.....	10
1.2.3. Aleni Olması/Kamuya Açık Olması.....	11
1.2.4. Sorumluluğun Üstlenilmesi.....	11
1.2.5. Hesaplanabilirlik.....	12
1.2.6. Kamu Vicdanına Çağrı.....	12
1.2.7. Herkese Eşit Olması.....	13
1.2.8. Ciddi Haksızlıklara Karşı Yapılması.....	14
1.2.9. Sistemin Bütününe Değil Özel Haksızlıklara Karşı Olması.....	15
BÖLÜM 2: SİVİL İTAATSİZLİK KAVRAMINA ÖNCÜLÜK EDEN DÜŞÜNÜRLER VE TEORİSYENLER	16
2.1. Batı’da Sivil İtaatsizlik Öncüleri.....	17
2.1.1. Sokrates.....	17
2.1.2. Henry David THOREAU.....	19
2.1.3. Mahatma Gandhi.....	23
2.1.4. Martin Luther KİNG.....	26
2.1.5. Rosa PARKS.....	28
2.2. Sivil İtaatsizliği Tanımlayan Bazı Teorisyenler ve Görüşleri	30
2.2.1. John RAWLS.....	30
2.2.2. Hannah ARENDT.....	35

2.2.3. Jürgen HABERMAS.....	37
BÖLÜM 3: İSLAM HUKUKUNDA SİVİL İTAATSİZLİK.....	40
3.1. Geçmişten Günümüze Birey-Devlet İlişkisi.....	40
3.2. İslam Hukukunda Hak Kavramı.....	46
3.3. İslam Düşüncesinde Yönetici-Yönetilen İlişkisi.....	47
3.4. İslami Literatürde Muhalefet ve Direnme Hakkı	51
3.5. İslam Tarihinde Sivil İtaatsizlik Öncüleri	57
3.5.1. Ebû Zer el-Ğıfârî.....	59
3.5.2. Ebû Hanîfe.....	63
3.5.3. Ahmed b. Hanbel.....	70
3.5.4. Serahsî.....	73
SONUÇ	76
KAYNAKÇA.....	81
ÖZGEÇMİŞ	88

ÖZET	
Başlık: İslam Hukukunda Şiddet İçermeyen Eylem	
Yazar: Hanife IŞIK	
Danışman: Prof. Dr. Osman GÜMAN	
Kabul Tarihi: 08/02/2023	Sayfa Sayısı: iv (ön kısım) + 89 (ana kısım)
Toplumsal yaşamın sürekliliği için gerekli olan kanun ve yasalar düzenin sağlanmasında devletlere yardımcı olmaktadır. Süreç içerisinde yaşam şartlarının ve değerlerin değişimiyle yasa ve kanunların da yenilenmesi ve değişmesi gerekir. Sabit kalan kanun ve yasalar eskiden düzeni sağlar konumdayken artık haksızlıklara sebebiyet verebilir. Bu durumda bireyler daha yüce yasa için haksızlıklara neden olan mevcut yasaya uymamak suretiyle sivil itaatsizlik eylemini gerçekleştirirler. Adaletin gerçekleşmesi, hak ve hürriyetlerin kazanılmasında önemli rolü olan sivil itaatsizlik, hukuk değerlerinin içerdiği ulvî değerler uğruna şiddetsiz, kamuya açık, adaletsizliklere karşı sistemde haksızlığa sebebiyet veren kanunların yerine getirilmemesidir. Toplumsal düzenin sağlanmasında, istikrara kavuşmasında ve medeniyetlerin gelişiminde etkili olan sivil itaatsizlik hukuka sadakat, ahlakî değerler ve ulvî duygular etrafında şekillenir. Bu konuda siyaset, hukuk, sosyoloji vb. alanlarda çalışma yapılmasına rağmen Temel İslam bilimlerinde yeteri düzeyde bir çalışma bulunmamaktadır. Araştırmamızda literatürdeki bu eksikliğin giderilmesi amaçlanmıştır. Çalışma süresinde karşılaştırma, analiz, sentez gibi nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Bu çalışmada sivil itaatsizlik kavramsal olarak ele alınmış, kavrama öncülük eden Henry David Thoreau, Gandhi, Martin Luther King gibi kişilerin gerçekleştirdikleri eylemler ve teorisyenlerin görüşleri sunulmuştur. Ayrıca İslam siyasetinde sivil itaatsizlik, birey devlet ilişkisi, İslam'da muhalefet hakkı vb. konular izah edilmiş ve İslam hukukunda öne çıkan Ebû Zer, Ebû Hanîfe, Ahmed b. Hanbel, Serahsî gibi tarihi şahsiyetler sivil itaatsizlik kavramı bağlamında incelenmeye çalışılmıştır. Araştırmamızın sonucunda ortaya çıkmıştır ki sivil itaatsizlik, Batı'da kanun ve yasalara karşı vuku bulurken, İslam siyasetinde uygulama ve sosyal yaşantıya yönelik gerçekleştirmiştir.	
Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Muhalefet, Sivil İtaatsizlik, Ebû Hanîfe, Ebû Zer	

ABSTRACT	
Title of Thesis: Non-Violent Action in Islamic Law	
Author of Thesis: Hanife IŞIK	
Supervisor: Prof. Dr. Osman GÜMAN	
Accepted Date: 08/02/2023	Number of Pages: iv (protext + 89 (main))
The rules of law, which are necessary for the continuity of social life help the states in maintaining order. With the change of living conditions and values in the process, the rules of law must be renewed and changed. The unchanging and legal rules can cause injustices while they were in the position of providing order in the past. In this case, individuals commit an act of civil disobedience by disobeying the existing law, which causes injustices to the higher law. Civil disobedience, which has an important role in the realization of justice and the acquisition of rights and freedoms, is nonviolent, open to the public, against injustices in the system and the violation or non-fulfillment of laws for the sake of the sublime values contained in legal values. Civil disobedience, which is effective in providing social order, stabilization and the development of civilizations, is shaped around loyalty to the law, moral values and sublime feelings. Although there are studies on this subject in political science, law, sociology and various similar fields, there is not enough work in basic Islamic sciences. In our research, it is aimed to fill this deficiency in the literature. Qualitative research methods such as comparison, analysis and synthesis were used during the study. In this study, civil disobedience will be discussed conceptually, the actions of people such as Henry David Thoreau, Gandhi, Martin Luther King, who pioneered the concept, and the views of theorists are presented. And also we tried to explain the civil disobedience in Islamic politics, individual-state relationship, right of opposition in Islam etc. The prominent historical figures in Islamic law such as Abū Dharr, Abū Hanīfah, Ahmad ibn Hanbal and al-Sarakhsī have been researched term of the concept of civil disobedience. As a result of our research, it has emerged that while civil disobedience occurred against the rules of law in the West, it was realized in practice and social life in Islamic politics.	
Keywords: Islamic Law, Opposition, Civil Disobedience, Abu Hanifah, Abu Zer	

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

İnsan yapısal olarak sosyal bir varlıktır. Toplumsal düzenin sağlanması ve sürdürülmesinde dini ve ahlaki kuralların etkisi olsa da bazı durumlarda sorunlar çıkabilir. Bu düzenin sağlanması için insanın insanla ve insanın devletle ilişkisini düzenleyen kanun ve yasalar vardır ve devlet bu kanunlara uyulmadığı takdirde bazı yaptırımlar uygular. Birey devlet ilişkilerinde bazen bir eylem ya da tutumun yanlış olduğu düşünüldüğü zaman bireyler yasaya uymayarak veya yasaya aykırı hareket ederek tepki gösterebilir ve bazen bu durum sivil itaatsizlik olarak ortaya çıkar. Hak ve hürriyetlerin kazanılması ve korunmasında etkili olan sivil itaatsizlik baskı ve şiddet karşısında barışçıl bir direniştir. Hukuk devletinin içerdiği üstün değerler uğruna barışçıl, aleni ve bilinçli bir şekilde sistemde bulunan bazı tutum veya eylemlere karşı hukuk kurallarının çiğnenmesi veya yerine getirilmemesidir. İnsanlık tarihine baktığımız zaman toplumların ilerleyişinin ve medeniyetlerin gelişiminin, ahlaki gerekçeler ve yüksek yasa için haksızlığa karşı direnme ve itaatsizliğe bağlı olduğu görülür.

Bu çalışma kapsamında sivil itaatsizlik ele alınacak ve İslam hukuk tarihindeki örneklerine yer verilecektir. Çalışma üç bölümden oluşacaktır. Çalışmanın ilk bölümünde temel olarak sivil itaatsizlik olgusunun kavramsal çerçevesi ve özellikleri üzerinde durulacak ve bu kavramın unsurları incelenecektir. İkinci bölümde sivil itaatsizlik kavramına öncülük eden Henry David Thoreau (1862), Mahatma Gandhi (1948), Martin Luther King (1968), Rosa Parks (2005) gibi kişiler incelenmeye çalışılacak ve onların görüşleri ele alınacaktır. Son bölümde ise İslam hukukunda sivil itaatsizlik kavramı ele alınacaktır. Bu konuda İslam hukuk tarihinde öne çıkan Ebû Zer (32/653), Ebû Hanîfe (150/767), Ahmed b. Hanbel (241/855), Serahsî (483/1090) gibi İslam âlimleri incelenmeye çalışılacak ve onların görüşleri değerlendirilecektir.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmayla araştırma konumuzun amacına yönelik olarak sivil itaatsizlik kavramına dair İslam hukukunda bulunan görüşler ve yakın kavramlar ele alınacak ve fıkıhta birey

devlet ilişkisinin keyfiyetine yer verilecektir. Sivil itaatsizlik konusunda öncü İslam âlimlerinin bu konudaki görüşleri incelenecektir.

Araştırmanın Önemi

Sivil itaatsizlik olgusu bir kavram olarak tanımlanması, özelliklerinin belirlenmesi, unsurları, öncüleri vb. başlıklara ilişkin literatürde pek çok tez çalışması olmasına rağmen İslam bilimlerinde bu konuya yönelik detaylı bir çalışmanın yok denecek kadar az olması dikkat çekicidir. Bu konuya yönelik yazılmış olan makaleler olsa da bu çalışmalar sosyoloji, gazetecilik, felsefe, siyaset, hukuk gibi alanlarda yapılmıştır. İslam hukuku alanında bu konuda herhangi bir çalışma bulunmaması sebebiyle böyle bir çalışma yapmaya karar verdik.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada başvuracağımız başlıca araştırma yöntemleri nitel araştırma metodu olarak literatür tarama, karşılaştırma ve analiz yöntemleridir. İlk bölümde sivil itaatsizlik olgusunu bir kavram olarak farklı tanımlayan teorisyenlerin görüşleri ilgili literatürden tespit edilecek ve karşılaştırma yapılacaktır. Birey devlet ilişkisi sonucu ortaya çıkan sivil itaatsizliğin öncü düşünürlerinden bazıları ele alınacak ve onların sivil itaatsizlik tanımları değerlendirilecektir. İslam hukukunda birey devlet ilişkisi klasik fıkıh literatüründeki kaynaklardan araştırılacak ve İslam hukuk teorisinde sivil itaatsizliğe yer olup olmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır. İslam hukukunun tatbik edildiği dönemlerde bu konuda öne çıkan tarihi şahsiyetler ve ortaya koydukları şiddetsiz eylem analiz edilecek ve elde edilen bulgular değerlendirilip sunulacaktır. Araştırmanın birincil kaynakları sivil itaatsizlik kavramını literatüre ekleyen Henry David Thoreau'nun eserleri ve bu konuya yönelik Fıkıh literatüründe bulunan Arapça kaynaklar olacaktır. İkincil kaynak olarak ise bu konuda yazılan İngilizce ve Türkçe araştırma makalelerine başvurulacaktır.

BÖLÜM 1: SİVİL İTAATSİZLİK OLGUSUNUN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ, ÖZELLİKLERİ VE UNSURLARI

1.1. Sivil İtaatsizlik Kavramı ve Tanımı

Sivil itaatsizlik kavramının kökenine bakıldığında sivil kelimesinin kökeninin Latince ‘civilis’ten geldiği görülür. Sivil dilimize Fransızcadan geçmiş olup Fransızcada medeni, sosyal, uygar, toplumsal, hukuki¹ gibi anlamlar taşıırken Türkçede askerî olmayan, asker sınıfından olmayan, üniforma veya özel giysi olmayan veya bunları giymemiş olan, resmi olmayan gibi anlamlara gelmektedir. İtaat ise Arapça kökenli olup söz dinleme, boyun eğme, buyruğa uyma anlamlarına gelirken² itaatsizlik söz dinlememe durumu, itaatsizce davranış anlamlarına gelir.

İngilizcede ‘Civil Disobedience’ Almancada ‘Ziviler Ungehorsam’³ olarak ifade edilen bu kavram Türkçeye Fransızcadan geçmiştir.⁴ Sivil itaatsizlik olarak aktarılan bu kavram oluştuğu kelimelerin taşıdığı anlam bakımından diğer dillerdeki kullanımın tam bir karşılığı sayılmaz.⁵ Kavramın ilkeleri ilk defa Henry David Thoreau⁶ tarafından ortaya konulsa da tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Bu kavram ilk defa 1848 yılında Amerika’da kullanılmıştır. Daha sonra üzerine pek çok çalışma yapılmış ve dünya genelinde iktidara karşı barışçıl bir direnme olarak kabul görmüştür. Sivil itaatsizlik farklı şekillerde gerçekleşir, büyür ve değişir. Rosa Park’ın otobüste uğradığı ayrımcılığı protesto etmesiyle başlayan daha sonra siyahilerin haklarını elde etmesi için mücadeleye dönüşen eylemi sivil itaatsizliğin en güzel örneklerinden birisidir.

Kanunlar ve yasalar itaat ister, bu hukuk devletinin temelidir. Bu itaatin anlamlı olabilmesi için yeri geldiğinde hukuk devletinde yaşayan bireylerin yasaya itaatsizlik

¹ *Reverso*, “Civile” (Erişim 1 Ocak 2023).

² *TDK*, “İtaat” (Erişim 1 Ocak 2023).

³ Almanca “Ziviler” sözcüğü sıfat olarak askeri olanın karşıtı, sivil, terbiyeli, uygun anlamlarına; isim olarak ise üniforma karşıtı, medeni kıyafet anlamlarına gelmektedir. “Ungehorsam” kelimesi isim olarak önde gelenin, üstte olanın istenci altına girmemek, ona uymamak, başkaldırmak anlamlarına; sıfat olarak ise buyrukları ve ricaları izlemeyen, itaatsiz, asi anlamlarına gelmektedir.

⁴ Şükrü Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?* (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2013), 193.

⁵ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 193.

⁶ Henry David Thoreau’nun “The Resistance to Civil Government” adlı makalesi sivil itaatsizlik kavramı açısından oldukça önemlidir.

etmeye cesaretinin olması gerekir. İtaat zorunlu olarak yapılan değil, bilinçli olarak tercih edilen bir eylem olmalıdır.

Sivil itaatsizlik eylemleri şiddet içermez veya ölçülü ve amaçla orantılı olacak şekilde şiddete yer verir. Yasaya aykırı olan bu eylem hukuk devleti idesinin içerdiği üstün değerler uğruna, alenî ve sorumluluğu üstlenmeyi kabul eden kişilerin toplumsal ve siyasî eylemleridir.⁷

Sivil itaatsizlik diğer itaatsizlik türü eylemlerden amaç yönünden farklılaşır. Sivil itaatsizlikte bulunan kişiler kamu vicdanına seslenirken mevcut yasadan daha üstün gördükleri bir üst yasadan destek alırlar. Her itaatsizlik eylemi sivil itaatsizlik sayılmaz. Sivil itaatsizliğe başvuran kişiler bunu ahlaki nedenlerle adalet ve hak arayışı için yaparken bunu barışçıl bir şekilde gerçekleştirirler. Sivil itaatsizlik kişisel menfaatler için gerçekleştirilen yasadışı suçlardan, gizlemeye çalışılan hukuk ihlallerinden ve darbe gibi eylemlerden oldukça farklıdır. Sivil itaatsizlik ile boykot, grev, devrim gibi eylem türleri arasında yöntem ve amaç farklılığı mevcuttur.⁸

Sivil itaatsizliğe dair farklı unsurlar vurgulanarak farklı düşünürler tarafından bir çok tanım yapılmıştır. Bunlar tanımın içerdiği öğelere göre geniş tanım, dar tanım ve yaygın tanım olarak üçe ayrılabilir. Bu öğeler sivil itaatsizlik tanımının sınırlarını çizer. Geniş tanım sivil itaatsizliği tanımlarken içerdiği öğeleri sınırlı tutarak sivil itaatsizlik eylemlerinin kapsamını genişletirken dar tanımda bu durum tam tersidir; yani tanım cümlesinin detaylı olması sebebiyle sivil itaatsizlik kavramının kapsadığı alan daraltılmıştır. Dar tanımla sivil itaatsizlik çok küçük bir alanla sınırlandırılırken, geniş tanımla neredeyse herhangi bir kanun ihlalini içerecek şekilde tarif edilmiştir. Geniş tanımın önde gelen temsilcileri M. Kellner, F. Allen⁹ iken dar tanımın önde gelen temsilcisi Hannah Arendt'tir. Yaygın tanım ise geniş tanıma şiddetsizlik ilkesi eklenerek elde edilmiştir. Yaygın tanımın temsilcileri Christian Bay, Hugo Adam Bedau, William T. Blackstone, Rudolph H. Weingartner ve John Rawls'tır¹⁰. Bu tanımlar arasında en çok Bedau ve Rawls'ın yapmış olduğu yaygın tanım kabul görmüştür.

⁷ Hayrettin Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik* (İstanbul: Legal Yayınevi, 2011), 134.

⁸ Yeter Solak, *David Henry Thoreau ve Mahatma Gandhi'nin Görüşleri Çerçevesinde Sivil İtaatsizlik* (Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 11.

⁹ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 213.

¹⁰ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, 129.

1.1.1. Genel/Yaygın Tanım

“Bir kimse yasaya aykırı (illegal), kamuya açık (committed openly), şiddetsiz (nonviolently), ve vicdani (conscientiously) olarak bir yasayı ya da bir hükümet politikasını veya kararını engelleme amacı taşıyan herhangi bir eylem gerçekleştirirse, bir sivil itaatsizlik eylemi ortaya konmuş olur, demek suretiyle Bedau, genel sivil itaatsizlik tanımı yapmaktadır.”¹¹ Bu tanımın temsilcileri Christian Bay, Hugo Adam Bedau, William Blackstone, Rudolph H. Weingartner ve John Rawls’tır. Bedau’ya göre sivil itaatsizlik eylemi doğrudan olabileceği gibi dolaylı olarak da meydana gelebilir. “Bir siyahînin, ırk ayrımına göre kendisine ayrılan bölümde yemek yemeyi reddetmesi, birinci türden bir sivil itaatsizliğe, bir öğrenci grubunun bir askeri sınai kompleksi protesto etmek amacıyla bir törenin başlamasını önleme girişimi ise ikinci türden bir sivil itaatsizlik kategorisine dâhil edilebilir.”¹² “Rawls ise sivil itaatsizliği yasaların ya da hükümet politikalarının değiştirilmesini amaçlayan ve alenî, şiddetsiz, vicdani ve aynı zamanda siyasî nitelikli, yasaya aykırı edim olarak tanımlamıştır.”¹³

1.1.2. Dar Tanım

Baskın tanımda var olan unsurlara ‘eylemin sonuçlarına katlanmaya hazır bulunma’ ilkesinin eklenmesiyle dar tanıma ulaşılır. Temsilcileri Nicolaus Fleisch, Jürgen Habermas, Schöler Springorum, Hans de With, Hannah Arendt gibi düşünürlerdir.¹⁴

Dar tanımın temsilcilerinden Fleisch sivil itaatsizliği şöyle tanımlamıştır: Devlet gücünün, üçüncü kişilerce açıkça görülebilir ve anlaşılabilir derecede haksızlık olarak algılanan eylemlerine şiddetsiz ve alenî olarak yapılan bir protesto eylemidir. Siyasi-ahlaki güdülenmeden kaynaklanan ve dikkatlice yürütülen bu eylem yasadışıdır yani bir hukuk(kanun) ihlalinin içerir ve eylemi gerçekleştiren kişi norm ihlalinin sonuçlarına katlanmaya hazırdır.¹⁵

Horst Schöler Springorum’un görüşüne göre ise sivil itaatsizliğin özellikleri şu maddeler ile sınırlanmıştır:

¹¹ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 195.

¹² Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 196.

¹³ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, 129.

¹⁴ Hüseyin Çatıktaş, *Bir Şiddetsizlik Eylemi Olarak Sivil İtaatsizlik* (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 10.

¹⁵ Kadir Candan - Murat Bilgin, “Sivil İtaatsizlik”, *Yasama Dergisi* 19 (2011), 60. Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 207.

- a. Hedefe ulaşmak için kasıtlı olarak kural, ilke veya yasa ihlali
- b. Kamuya duyurulması
- c. Etik-normatif olarak temellendirilmiş olması
- d. Şiddetsiz olması
- e. Sembolik bir karşı koyma olması
- f. Eylemlerin sonuçlarının sorumluluğunu taşımaya hazır olma.

Jürgen Habermas’a göre ise sivil itaatsizlik kavramı ahlaki bir protestodur. Yalnızca şahsî inançların ve çıkarların dayanak yapılamayacağı, kural olarak önceden bildirilmiş ve güvenlik bakımından akışının hesaplanabilir olduğu, alenî bir eylemdir. Bütün hukuk düzene itaatsizlik değil de tekil normların bilinçli olarak çiğnenmesini içerir; eylemcisinin hukuki sonuçlarından sorumlu olmaya hazır bulunması gerekirken; gerçekleştirilen ihlal sembolik bir karakterde olmalıdır. Bu da bize eylemde kullanılan protesto araçlarının şiddetten uzak bulunması gerektiğini gösterir.¹⁶

Dar tanımın önde gelen temsilcilerinden Hannah Arendt’in tezine göre sivil itaatsizlik günümüzde her ne kadar dünya çapında bir fenomen olarak görülse de Amerika’ya özgüdür. Arendt sivil itaatsizliği Amerika anayasacılığının temelini teşkil eden cumhuriyetçi siyasi kültür geleneklerine bağlamaktadır.¹⁷ Ona göre sivil itaatsizlik, belirli bir sayıda vatandaşın hükümetin halkın itirazlarını dikkate almadığı, değişikliğe kapalı olduğu veya itirazları dinlese bile anayasaya uygunluğu şüpheli bir uygulamada ısrarcı olması durumunda ortaya çıkar. Kamuoyundan gizlenerek yaptığı eylemi devam ettiren sıradan suçlu ile yasaya karşı çıkışını kamuya açıkça söyleyen sivil itaatsizlik eylemcisi arasında oldukça büyük bir fark mevcuttur.¹⁸

Hans de With’in tanımına göre sivil itaatsizlik şu şartlara bağlıdır:

- a. Devletin haksızlığının ağır ve açık olması gerektiği için sivil itaatsizlik evrensel olan ahlaki ve siyasi ilkeleri savunmayı amaçlamalıdır.
- b. Bütün yasal yollara başvurulmuş ve sonuç alınamamış olmalıdır.
- c. Protesto şiddete başvurmadan yapılmalı, tarzıyla birlikte önceden haber verilmeli ve fairness (adillik, hakkaniyet) ilkesi çerçevesinde gerçekleştirilmelidir.

¹⁶ Candan - Bilgin, “Sivil İtaatsizlik”, 61.

¹⁷ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 207.

¹⁸ Hannah Arendt vd., *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, çev. Yakup Coşar (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018), 99.

- d. Sivil itaatsiz, eylemi gerçekleştirmeden önce eylemin sorumluluğunu almaya ve yaptırımlara katlanmaya hazır olmalıdır.
- e. Eylemcisinin iyi-saf niyeti ve kamu maslahatı için fedakârlık yaparak buna girişiyor olması göz önünde bulundurulmalıdır.¹⁹

1.1.3. Geniş Tanım

Tanım öğelerinin sınırlı tutulduğu geniş tanım pek çok eylemi içine alır. Sivil itaatsizlik eylem yelpazesi diğer iki tanıma oranla çok daha fazladır. Bir hukuk maddesinin kasıtlı olarak çiğnenmesi; eylemcisini buna iten özel bir motivasyonunun olması; eylemin alenî olarak gerçekleştirilmesi ve -her geniş tanımda yer almasa bile- itaatsizliğin sistemin bütününe karşı devrimsel nitelikte olmayıp sistemde bulunan bazı normlara karşı yapılması olarak tanımlanır.²⁰ Devrimsel olmayışının nedeni sistemin bütününe karşı bir protesto olmayıp tekil siyasal normları hedef almasıdır.²¹

Tanımlamaların genelini göz önüne alarak bir değerlendirme yaparsak sivil itaatsizlik, adalet duygusuna sahip toplumlarda hak ve hürriyetlerin kazanılması ve korunmasında etkili olan, baskı ve şiddet karşısında, hukuk devletinin içerdği üstün değerler uğruna barışçıl, aleni ve bilinçli bir şekilde sistemin geneline karşı değil sistemde bulunan bazı tutum veya eylemlere karşı hukuk kurallarının çiğnenmesi veya yerine getirilmemesidir. Sivil itaatsizlik eylemleri yasadışı olmasına karşın kökten bir değişimi hedeflemediği için ayaklanma, devrim, isyan ve darbe gibi suç eylemlerinden farklıdır.

Sivil itaatsizlik hukuka sadakat etrafında şekillenirse mevcut durumu istikrara kavuşturmak için bir strateji ve toplumsal düzeni içten dışa yeniden yapılandırmanın bir pratiğidir.²²

1.2. Sivil İtaatsizliğin Unsurları

Sivil itaatsizlik tanımlanırken birçok farklı tanım yapılmış ve bu tanımlar baskın/yaygın, dar ve geniş tanım olarak üçe ayrılmıştır. Tanımları oluşturan kişilerin farklılaşmasıyla

¹⁹ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, 132.

²⁰ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 124.

²¹ Çatıkkaş, *Bir Şiddetsizlik Eylemi Olarak Sivil İtaatsizlik*, 10.

²² Alexander Livingston, “‘Tough Love’ The Political Theology of Civil Disobedience”, *Perspectives on Politics* 18/3 (2020), 863.

birlikte her bir tanım şeklinin içerdiği unsurlar da farklılaşmıştır. Sivil itaatsizliğe dair unsurlar şöyle sıralanabilir:

- a. Şiddetsizlik
- b. Sistemde Bulunan Bazı Normlara Aykırılık/Yasadışılık
- c. Aleni olması/Kamuya Açık olması
- d. Sorumluluğun Üstlenilmesi
- e. Hesaplanabilirlik
- f. Kamu Vicdanına Çağrı
- g. Herkese Eşit Olması/Çifte Standart Uygulanmaması
- h. Ciddi Haksızlıklara Karşı Yapılması
- i. Sistemin Bütününe Değil Özel Haksızlıklara Karşı Olması

1.2.1. Şiddetsizlik

Pek çok düşünür şiddet kavramına dair açıklamalar yapmış ve onu psikoloji, sosyoloji, siyaset vb. alanlar açısından ele almış ve farklı tanımlar ortaya koymuşlardır. Bu teorisyenlerden Pelton şiddeti başka bir varlığı fiziksel bakımdan incitmeye yönelik bir beklenti ile başlatılan eylem olarak tanımlamışken Bondurant kasten bir kişiyi veya grubu zarar görecektir şekilde bir güç uygulaması olarak ifade etmiştir. Robert Audi ise bir canlıya karşı fiziksel olarak saldırı, aşağılama ya da aktif fiziksel saldırıdır; etkin psikolojik olarak aşağılama veya onur zedeleyici psikolojik saldırıdır ve bireysel veya olası mülkiyete oldukça etkin kötü niyetli yok etme veya zarar verme çabasıdır²³ şeklinde ifade etmiştir.

Şiddetsizliği bir yaşama biçimi olarak kabul eden Holmes, şiddeti fiziksel şiddet ve psikolojik şiddet olarak ikiye ayırmıştır. Bedensel zarar verme niyetiyle yapılan eylemler fiziksel şiddet, psikolojik olarak zarar verme niyetiyle yapılan eylemler psikolojik şiddettir.²⁴

Sivil itaatsizliğin temel unsurlarından biri olan şiddetsizlik birçok düşünür tarafından kabul edilmiştir. Şiddetsizlik olgusu, eylemin kamuyu ve devleti ikna etmesinde önemli bir yer tutmaktadır. Şiddetsizlik unsuru toplumsal konulara ilgisizliği veya toplumsal

²³ Murat Bayram, *Sivil İtaatsizlik: Şiddetsizlik, Yükümlülük ve Söylem* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019), 20.

²⁴ Bayram, *Sivil İtaatsizlik: Şiddetsizlik, Yükümlülük ve Söylem*, 27.

mücadeleyi reddetmeyi ifade eden pasifizmden ayrılır. Sivil itaatsizlik yapan kişilerin şiddeti reddetmesi korkaklık olarak görülemez; zira eylemleri amaçlarına ulaşsın diye gerekirse canlarını feda etmeye varan sonuçlara katlanma iradesi göstermektedirler.²⁵

Şiddet içermeyen eylemin savunucularından Gene Sharp şiddetsiz eylemi “fiziksel anlamda şiddete başvurmada bazı fiilleri yapmak veya reddetmek şeklinde ortaya çıkan çatışmalardaki bir eylem yöntemi” olarak ifade etmiştir.²⁶

R. Burrowes iyi bir şiddetsizlik kuramının üç özelliğe sahip olması gerektiğini düşünmektedir: “Uluslararası sistemde çatışmanın doğasını ve herhangi bir belirli durumda çatışmanın nedenlerini açıklamak, belirli bir çatışma ile mücadele etmek için uygun stratejik amaçları belirlemek, bu strateji bağlamında planlı bir rehberlik sağlamak.”²⁷

Sivil itaatsizliğin şiddet içerip içermemesi noktasında farklı görüşler mevcuttur. Bu bakımdan sivil itaatsizliği tanımlayanlar üçe ayrılmıştır; Şiddeti tamamen reddedenler: Bu görüşte olanlara göre şiddet hiçbir şekilde kabul edilemez, şiddet sivil itaatsizliğin parçası olamaz. Bu görüşü savunanlar şiddetin bütün türlerinin yapılan sivil itaatsizlik eyleminin güvenilirliğine ve ikna ediciliğine zarar vereceğini dolayısıyla şiddetin kökten kabul edilemeyeceğini savunurlar. İkinci görüşte olanları ise fiziksel şiddeti reddedip psikolojik şiddet olabilir diyenler oluşturur. Son gruba göre ise sivil itaatsizlik şiddet içerebilir.²⁸

Thoreau’nun ortaya koyduğu sivil itaatsizlik düşüncesi şiddeti dışlamasa bile ona gereksinim duymaz. Eylem gerçekleştirilirken şiddet ihtiva edip etmeyeceği, haksızlığa uğramış kişiler için diğer tüm imkân ve yolların tüketilip tüketilmediğine bağlıdır.²⁹ Thoreau’nun düşüncesine göre şiddet, şiddet dışında ihtimalin kalmadığı durumda kabul edilebilir.

Şiddetsizlik olgusunun keyfiyeti tartışmalı olsa da genel kabul gören görüşe göre sivil itaatsizlik eyleminin kimsenin fiziki ve psikolojik bütünlüğüne zarar vermemesi gerekir.

²⁵ Solak, *David Henry Thoreau ve Mahatma Gandhi’nin Görüşleri Çerçevesinde Sivil İtaatsizlik*, 17.

²⁶ Bayram, *Sivil İtaatsizlik: Şiddetsizlik, Yükümlülük ve Söylem*, 33.

²⁷ Bayram, *Sivil İtaatsizlik: Şiddetsizlik, Yükümlülük ve Söylem*, 38.

²⁸ Solak, *David Henry Thoreau ve Mahatma Gandhi’nin Görüşleri Çerçevesinde Sivil İtaatsizlik*, 17.

²⁹ Jack Turner, *Thoreau and John Brown* (Amerika: Member of the Association of American University Press, 2009), 171.

Gandhi bu durumu bir adım öteye taşımış ve gerçekleştirilen eylemin karşı tarafa zarar verici sözlerden dahi kaçınılması gerektiğini ifade etmiştir.³⁰

1.2.2. Sistemde Bulunan Bazı Normlara Aykırılık/Yasadışılık

Demokrasinin kalıcı olması ve sağlıklı olarak devam edebilmesi için yasaların ve hükümet politikalarının ihtiyaç ve zamana göre kamunun ihtiyacı doğrultusunda değişime açık olması gerekir. Kanun ve yasalar toplumdaki düzenin belirleyici unsurlarındandır, ancak bazı durumlarda bireylerin hakları verilmeyebilir. Bu durumda bireyin daha yüksek bir yasa veya ilke için mevcut yasal düzene müdahale etmesi kanunlarca yasadışı olarak görülür. Değişmesi gereken, haksız durumlar ortaya çıkan yasanın sivil itaatsizlik yoluyla şiddetsiz olarak değiştirilmesi demokrasinin ruhuna uygun, meşru ve yasadışı bir yoldur. Sivil itaatsizlik demokrasinin problemleri olan uygulamalarını değiştirir ve meşru bir yere ulaştırır.

Sivil itaatsizlik olgusunun temel unsurlarında birisi de yasadışı olmasıdır. Sivil itaatsizlik haksızlığa sebep olan ya da adaletsiz ortaya çıkaran uygulamalara karşı hak ve hürriyetleri kazanmak için anayasal düzenin bütününe değil de sadece haksız yasa veya norma karşı olan bir eylem tarzıdır. Anayasal bütün yollar denendikten sonra haksız olduğu düşünülen yasaya karşı girişilen bir eylemdir. Sistemde var olan bir yasaya karşı olsa da bu aykırılık daha üstün bir yasa içindir. Siyasi normlara karşı gelmesine rağmen yasadışı; ama meşru görülmüştür. Tanımı gereği yasadışı olmasına rağmen anayasal sistemin istikrar sağlayıcı araçlarından birisidir.³¹

Üstün ahlaki gerekçeler için gerçekleştirilen sivil itaatsizlik herhangi bir yasa ihlali ve sistemin bütününe değil de haksız yasa veya normlara karşı yapıldığından yasadışı örgütlenmelerden farklıdır. Sivil itaatsizlik eylemleri yönetim biçimini değiştirmeyi hedefleyen ya da toplumsal düzeni bozan eylemlerden olmadığından ve yasa ihlallerinin sembolik olmasından dolayı şiddet içeren toplumsal eylemlerden farklıdır.³²

Sivil itaatsizliğin direnme hakkı olarak kanun ve yasalarca tanınan bir hak olması ve bunun yasalaştırılması noktasında farklı görüşler mevcuttur. Sivil itaatsizliğin yasalaştırılması durumunda bu eylemlerin normalleşmesi ve istenen etkiyi

³⁰ Candan - Bilgin, "Sivil İtaatsizlik", 64.

³¹ Livingston, "'Tough Love' The Political Theology of Civil Disobedience", 851.

³² Solak, *David Henry Thoreau ve Mahatma Gandhi'nin Görüşleri Çerçevesinde Sivil İtaatsizlik*, 13.

yakalayamaması ve kamusal yönünün zarar görmesi söz konusudur. Dolayısıyla yasalastırmaya bu sebeplerle itiraz edilebilir. İstenen amacın gerçekleşebilmesi için sivil itaatsizlik yasallık ve meşruluk arasındaki yerini korumalıdır.

1.2.3. Aleni Olması/Kamuya Açık Olması

Sivil itaatsizliğin asıl amacı kamu vicdanına çağrı olduğundan dolayı bu unsur hemen hemen herkesin üzerinde anlaştığı husustur. Alenilik, katılımcıların kendilerini ve eylemlerini açıkça ortaya koymalarına ve gizlememelerine ek olarak yapılan eylemin kamuoyunca algılanabilir olmasını gerektirir.³³ Yapılan sivil itaatsizliğin gizli olmaması, açık ve şeffaf olması, kamuoyu tarafından anlaşılabilir olması sivil itaatsizliğin başarılı olması için gerekliliktir. Toplumun dikkatini haksız yasaya çekmek ve onu düzeltebilmek için sivil itaatsizlik eyleminin taşıdığı mesajın kamu tarafından anlaşılabilir olması gerekir.

Bazı durumlarda yapılacak olan sivil itaatsizlik eyleminin kamuoyuna duyurulması ile istenen sonuç elde edilemeyebilir veya daha gerçekleşmeden engellenebilir. Böyle durumlarda sivil itaatsizlik yapacak kişi eylemini gizli yürütür. Eylem bitikten sonra kamuya eylemi gerçekleştirme amacını açıklar.

1.2.4. Sorumluluğun Üstlenilmesi

Sivil itaatsizlik eylemi her ne kadar ahlak ve daha üstün bir yasa için yapılsa da o toplumda var olan kanun ve yasaların gereklerini yerine getirmeme veya başkaldırma şeklinde kendisini gösterir. Yasayı ihlal eden kişiler hukuk düzeninin devamı için belli yaptırımlarla karşılaşmayı göz önüne alarak bu eylemi gerçekleştirir.

Hukukun gerektirdiği yaptırımı sivil itaatsizlik yapan kişinin kabul etmesi ve bundan kaçınmaması kişinin, uğruna eylem gerçekleştirdiği davaya olan samimiyet ve tutarlılığını gösterir ve bu durum, eylemin başarısını artırır. Eğer kamuya yaptığı bu çağrı sonucunda uygulanacak yaptırımdan kaçınırsa topluma yapılan çağrılar samimi bulunmayacak ve büyük olasılıkla desteklenmeyecektir.

Sivil itaatsizlik yapan kişinin bu eylemlerinin sorumluluğunu kabul ederek yaptırıma katlanması hususunda farklı görüşler vardır. Düşünürlerden bazılarının görüşlerine göre

³³ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 220.

cezaı kabul etmelidir; çünkü sivil itaatsizlik yapan kişi cezaı kabul ederek toplumu eylemin ahlaki boyutuyla etkiler ve sivil itaatsizliğin başarısını artırır. Eylemin çağrı etkisini güçlendirir. Ayrıca sivil itaatsizlik yapan kişi her ne kadar iyi bir amaçla işlemiş olursa olsun yasalara karşı gelmiş veya yasaları yerine getirmeyerek bir suç işlemiştir. İyi niyetle yapılmış olması suç unsurunu ortadan kaldırmamıştır bu sebeple yaptırımlara katlanması gerekir. Poner'e göre sivil itaatsizlik eylemi amacına ulaşp onaylanmış olsa bile eylemciler sonradan bunu cezasını çekmelidir. Aksi halde yasaların çiğnenmesi yaygınlaşabilir.³⁴ Diğer bir grup ise sorumluluğu üstlenmenin doğru bir tutum olmadığı, bireylerin cezalandırılmasının sivil itaatsizliğin ruhuna aykırı olduğu görüşündedir.³⁵ Meşru bir eylemi gerçekleştirmekten dolayı yaptırımı kabul etmenin doğru olmadığını düşünmektedirler.

1.2.5. Hesaplanabilirlik

Hesaplanabilirlik sivil itaatsizliğin en az tartışılan unsurlarından birisidir. Bozulan hukuk normunu düzeltmek için yasayı ihlal eden sivil itaatsiz, yapacağı eylemi önceden planlamalı ve amaçlarını belirtmelidir. Uygulanacak eylemin süreci ve sonuçları hesaplanabilir olmalıdır.

Eylemin meşruluğu ve kamu desteğinin alınması için sivil itaatsizlik eyleminin sonuçlarının hesaplanabilir ve kamu tarafından anlaşılabilir olması bir zorunluluktur. Bu şekilde sivil itaatsizlik yapan kişilerin samimiyetleri toplum önüne serilmiş olur ve eylemin daha çok kişi tarafından desteklenmesi ve başarıya ulaşması sağlanır. Sivil itaatsizlik kamu ve devlet tarafından algılanamaz ise asıl amacına ulaşmamış olur. Eylem süreci ve eylemin sonuçları en başta söylenenler ile uyum içerisinde olmalıdır.

1.2.6. Kamu Vicdanına Çağrı

Sivil itaatsizliğin temel unsurlarından birisi de kamu vicdanına çağrıdır. Devlet sisteminde her ne kadar adaleti gerçekleştirmeye çalışsalar da bazı durumlarda haksızlıklar söz konusu olabilir. Mevcut haksızlığı çözüme kavuşturmak için başvurulacak en yüksek makam yasama, yürütme veya yargı değil kamuoyudur.³⁶ Böyle bir durum gerçekleştiğinde sivil itaatsizlik yoluyla çoğunluğın adalet duygusuna

³⁴ Bayram, *Sivil İtaatsizlik: Şiddetsizlik, Yükümlülük ve Söylem*, 101.

³⁵ Solak, *David Henry Thoreau ve Mahatma Gandhi'nin Görüşleri Çerçevesinde Sivil İtaatsizlik*, 16.

³⁶ Arendt vd., *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, 78.

seslenmek ve devlet ve toplum arasındaki sözleşmenin ihlal edildiğini samimi bir şekilde anlatmak istenmektedir. Böylece sistemde var olan haksızlığa dikkat çekilmiş olur. Sivil itaatsizlik yoluyla karşıdaki kişi empati yapmaya ve düşünmeye zorlanmış olur. Bu sesleniş kişisel hırs veya istekler sebebiyle değil; kişisel çıkarlardan daha yüksek bir ilkeyle ortak adalet duygusu ile gerekçelendirilmiştir. Sivil itaatsizlik eylemleri kişisel duygu ve düşüncelerden arınmış, şiddetsiz ve toplumda yaşayan insanlar arasında bir fark görmeksizin herkesin hakkını savunan eylemlerdir. Bu sebeple toplumda bu eylemler benimsenip desteklenir. Toplumda ortak adalet anlayışına yönelik bir çağrı olduğundan dolayı bu eylemlerin hem siyasî hem ahlakî yönü olduğu belirtilmiştir.³⁷

Rawls'ın düşüncelerine göre isteklere uygun düşüp, onları desteklese dahi sivil itaatsizliğin haklı gösterilmesi için, bireysel ahlak, dini doktrinler, kişisel çıkarlar ya da grup çıkarları temel dayanak olamayacağı açıktır. Bunların yerine siyasî düzenin temeli olan ortak adalet anlayışıyla gerekçelendirilmesi daha yerinde olacaktır. Belli oranda adil sayılabilen, demokrasiye uygun bir düzen içerisinde, kişilerin siyasal sorunların çözümünde ve anayasayı yorumlamada ölçü aldıkları bir kamusal adalet anlayışının varlığı ana öge olarak kabul edilir.³⁸

1.2.7. Herkese Eşit Olması

Sivil itaatsizlik eylemleri kişi veya grup çıkarları için değil ortak adalet anlayışıyla yasa değişikliğini amaçlayan ve haksızlığa uğrayan kişilerin özelliklerine bakmaksızın herkes için adaleti gerçekleştirmek isteyen bir harekettir. Amacı yasayı adalete uygun hale getirmek ve haksızlığı gidermektir. Demokrasi çoğunluğun hâkim olduğu bir sistem olsa da sivil itaatsizlik o çoğunluk içerisinde tek kalan bireylerin haklarını ve düşüncelerini savunur ve onlara fikirlerini savunabilmeleri için yer açar. Toplumda sayıca az olan kişilerin haklarını çoğunluğa karşı koruyarak demokrasinin asıl hedefini yerine getirir ve demokrasinin sürdürülebilirliğini sağlar. Kişiler arasında çifte standart uygulamaz. Bir haksızlık söz konusu ise bu haksızlığa kimin uğradığına bakmaksızın o kişinin haklarını savunur ve haksızlığı ortadan kaldırmaya çalışır.

³⁷ Solak, *David Henry Thoreau ve Mahatma Gandhi'nin Görüşleri Çerçevesinde Sivil İtaatsizlik*, 15.

³⁸ Candan - Bilgin, "Sivil İtaatsizlik", 66.

1.2.8. Ciddi Haksızlıklara Karşı Yapılması

Hukuk sistemindeki bütün yasa ve uygulamaların her zaman adaletli ve en uygun olduğunu söylemek zordur. Demokratik hukuk devletinde ortaya çıkan bu aksamaları düzeltmek için çeşitli yollar ortaya konmuştur. Doğru işleyen demokratik yönetimlerde iktidarın siyasal düzende halkın talep ve beklentilerine yönelik olarak değişim yapması olağan bir durumdur. Ancak her zaman bu süreç böyle işlemeyebilir. Bu durumda sivil itaatsizlik kullanılabilecek yöntemlerden birisidir.

Sivil itaatsizlik, haksızlık ortaya çıkaran yasa veya kanunlara karşı ortaya konan kamu vicdanına bir çağrıdır. Bireysel istek ve arzulara dayanmaz. Sivil itaatsizlik yapacak olan kişi ortak adalet duygusundan hareketle bütün yasal yollar denendikten sonra yaptırımları da göze alarak bu eylemi gerçekleştirir.

Sivil itaatsizlik yapan bireyler için hedefleriyle karşılaştırıldığında bedensel yaşam önemli değildir. Onlar insanların oluşturduğu adaletsiz yasaları tanımaz ve vicdanlarının kendilerine emrettiği gibi o yasalara direnirler.³⁹ Bedensel zevk ve yaşamın ötesinde bir şeye bağlılıklarından dolayı pek çok şeyi göze alırlar.

Sivil itaatsizlik eylemleri, demokrasinin etkin bir şekilde işlemesine imkân vermesine ek olarak onun tehlikelerine karşı da korur. Demokratik bir sistem içerisinde zuhur eden haksızlıkları izale etmek için yapılan yasa ihlallerine, sistemin bozulması ve dejenerasyonuna karşı demokratik düzenin daha sağlıklı oluşumunda sivil itaatsizlik alternatif bir yol çizecektir.⁴⁰

Sistemdeki haksızlıkların neler olduğu teorisyenlere göre değişen ve üzerinde tartışılan bir konudur. Rawls'ın teorisi⁴¹ dikkate alınırsa ciddi haksızlık durumunun ortaya

³⁹ Turner, *Thoreau and John Brown*, 157.

⁴⁰ Solak, *David Henry Thoreau ve Mahatma Gandhi'nin Görüşleri Çerçevesinde Sivil İtaatsizlik*, 27.

⁴¹ Rawls'ın insanların üzerinde anlaşacağını ifade ettiği adaletin iki temel ilkesi şunlardır: Birinci ilke olan eşit özgürlükler ilkesi her birey fikir özgürlüğü, siyasal özgürlük, mülkiyet özgürlüğü, vicdan özgürlüğü gibi temel özgürlükler konusunda kanun önünde aynı haklara sahip kabul edilir, her birey açısından hukukun egemenliği kabul edilir. İkinci ilke ise farklılıklar ilkesi olarak da anılır. Sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin; en kötü durumda olana en büyük faydayı sağlayacak şekilde ve memuriyet ve makamların görevleriyle ilişkilendirdiği görülür. İkinci ilkeye göre gelir ve servetin dağılımı ile alakalı eşitlik değil herkesin faydasına olanın tercih edilmesi ve politikaların ise en kötü durumda olana en çok fayda vereninin tercih edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Arendt vd., *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, 59.

çıkabilmesi için eşit özgürlükler ve eşit şans ilkelerinin ihlal edilmiş olması ve haksızlığın politik muhalefete rağmen uzun süre devam etmesi gerekir.⁴²

1.2.9. Sistemin Bütününe Değil Özel Haksızlıklara Karşı Olması

Sivil itaatsizliği anarşizm ve devrim düşüncesinden ayıran bir diğer unsur ise sistemin bütününe karşı değil de bazı adaletsiz yasa veya kanunlara karşı yapılmasıdır. Anayasal düzenin temel ilkelerini hedef almaz. Sivil itaatsizlik barışçıl yolları kullanarak amacına ulaşmaya çalışır. Uzlaşma ve ikna etme yöntemiyle kamu vicdanına seslenir ve haksızlığın ortadan kalkmasıyla birlikte sivil itaatsizlik de son bulur. Toplumsal düzeni sağlayan anayasaya karşı bir saldırı içerisinde değildir. Sivil itaatsizlik yapan kişiler kendilerini sistem dışında görmezler, aksine içinde bulundukları sistemi kabul edip sadece haksızlık yaratan uygulama veya kanunları değiştirmeyi hedeflemektedirler. Sistemin doğru çalışmayan yönlerini değiştirip işlerlik kazandırmayı istemektedirler.

Sivil itaatsizlik yapan kişiler toplumsal düzenin doğrudan ve kökten bir dönüşümünü amaçlamaz ve sistemin tamamının yıkılmasını istemezler. Devrimcilerden farklı olarak anayasal düzenin meşruiyetini tanırlar.⁴³ İktidarın egemenliğini kabul etmeyen veya iç savaş çıkarmaya çalışanlardan farklı olan bu kişiler, iktidarın meşruiyetini sorgulamadıkları gibi sistemin aksamaması ve daha adaletli olması için karşılık beklemeksizin daha üstün bir yasa uğruna cezai yaptırımları da göze alarak sivil itaatsizliğe başvururlar.

Sivil itaatsizlik eylemleri gelecek dönemler içerisinde olası görünen toplumsal riskleri de tasfiye edecektir. İnsanların birbirine müsamaha gösterdiği ve uzlaşmanın hâkim olduğu bir siyasi kültürün oluşturulmasına destek olacaktır. Bu bağlamda demokratik sistemler içerisinde sivil itaatsizlik eylemleri siyasi kültürün bir bölümünü oluşturmaktadır.⁴⁴ Sivil itaatsizlik, haksızlıklara karşı çıkan farklı yasa ihlallerine ve yozlaşmaya karşı demokrasiyi korur ve yeniler. Böylelikle düzenin bozulmasının önüne geçilmiş olur ve daha adil bir sistem sağlanmış olur.

⁴² Candan - Bilgin, “Sivil İtaatsizlik”, 67.

⁴³ Solak, *David Henry Thoreau ve Mahatma Gandhi'nin Görüşleri Çerçevesinde Sivil İtaatsizlik*, 18.

⁴⁴ Solak, *David Henry Thoreau ve Mahatma Gandhi'nin Görüşleri Çerçevesinde Sivil İtaatsizlik*, 27.

BÖLÜM 2: SİVİL İTAATSİZLİK KAVRAMINA ÖNCÜLÜK EDEN DÜŞÜNÜRLER VE TEORİSYENLER

Toplumu oluşturan insan sosyal bir varlıktır, dolayısıyla birlikte yaşayan insanlar arasında bir düzen olmalıdır. Anarşi veya kargaşanın ortaya çıkmaması için insanların düzen içerisinde olması ve ortak kabul edilen kurallara uyması gerekir. İnsanın insanla ve insanın devletle ilişkisini düzenleyen kanun ve yasalar vardır. Kanunlar ve yasalar ise itaat gerektirir. Bu itaatin anlamlı olabilmesi için bireylerin itaatinin bilinçli olması zorunludur. Toplumun üyesi olan bireylerin yeri geldiğinde daha üstün yasa uğruna mevcut kanun ve yasaya itaatsizlik etmeye cesaretinin olması gerekir. Sivil itaatsizliğin tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Bunu Antigone⁴⁵ efsanesi gibi birçok mitoloji, efsane veya hikâyelerde görürüz. Antigone'nin Thebai'de krallığı elde etmek için savaştan ve sonunda ikisi de vefat eden Etokles ve Polyneikes adlı iki kardeşi vardır. Tahta çıkan Kreon Etokles'i kahraman, Polyneikes'i ise hain ilan etmiş ve Polyneikes'in cesedinin gömülmemesi gerektiğini emretmiştir. Eğer Polyneikes'i gömecek biri olursa da ölümle cezalandırılacağını söylemiştir. Antigone bu emre karşı gelmiş ve göksel hukukun Kreon'un emrettiği hukuktan üstün olduğunu söylemiştir.⁴⁶ Antigone bilinçli olarak, yaptırımına katlanmak pahasına, başkalarına zarar vermeksizin kralın buyruğuna, daha üstün bir yasa uğruna karşı gelmiştir.

⁴⁵Sophokles'in kaleme aldığı Antigone tragedy üçlemesinin son oyunudur.

"Antigone- Ben yaptığımı itiraf ediyorum, hiçbir şeyi inkâr etmiyorum.

Kreon-Bu işi yasak eden emrimi bilmiyor muydun?

Antigone-Biliyordum. Nasıl bilmem? Herkese ilan edildi.

Kreon-Demek buna rağmen benim emrime karşı gelmeye cüret ettin?

Antigone-Fakat bana bu emri veren Zeus değildi, Hades'te hüküm süren Dike de biz fanilere böyle bir nizam yüklememişti. Ve senin emirlerinde insan sözlerini tanrıların yazılmamış değişmez kanunlardan daha üstün yapacak bir kudret bulunduğunu zannetmiyorum Çünkü bu kanunlar yalnız dün ve bugün yaşamıyorlar, bunlar ebediyen meridirler ve ne zamandan beri mevcut olduklarını bilen yoktur.

...

Kreon-Thebai'liler arasında bunu böyle gören yalnız sensin.

Antigone-Hepsi böyle görüyorlar, fakat korkudan dillerini tutuyorlar.

...

Kreon Düşmanımız bizim için hiçbir zaman, hatta ölümünde sonra bile, dost değildir.

Antigone -Ben dünyaya kin değil, sevgi paylaşmaya geldim." By Azra Erhat, Mitoloji Sözlüğü, İstanbul 1972, Antigone maddesi (yukarıdaki metin, M.E.B. yay, Sabahattin Ali çevirisidir.), "Devletin baskısına karşı kişi özgürlüğünü savunan Antigone sonunda tam bir zafer kazanır. Gerçi Kreon ceza olarak onu kayalıklara din diri kapatır, ama Kreon'un oğlu ve Antigone'nin nişanlısı Haimon babasını sert sözlerle kınadıktan sonra, nişanlısını kurtarmaya koşar Antigone'nin kendisini asmış olduğunu görünce, kederinde Haimon da canına kıyar. Anası Eurydike buna dayanamaz, kendimi öldürür. Devlet yasağında ve cezasında kayıtsız şartsız sertliği simgeleyen Kreon artık yıkılmış, çökmüş bir adamdır". - Bkz. a.g.y. Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, 132.

⁴⁶ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, 22.

İktidar, toplumda düzeni sağlamak adına kurallar koysa da zamanın veya olayların değişmesiyle bu kurallar haklılığını yitirebilir. Konulan yasalar ilkin haklı bir gerekçeye dayansa da sonradan haksızlığa yol açabilir. Böyle bir durumda iktidara karşı barışçıl bir direnme şekli olarak geçmişte ve günümüzde sivil itaatsizlik kabul görmüştür. Sivil itaatsizliğin tarihine baktığımız zaman Sokrates'in çok önemli olduğu herkesçe kabul edilir. Sokrates tarihte sivil itaatsizlik gösteren ilk kişi olarak görülür. Adil olmadığı için yasaya uymayan Sokrates en başta devletle yapmış olduğu sözleşmeye binaen onun verdiği yaptırıma katlanmış ve baldıran zehrini içmiştir.

2.1. Batı'da Sivil İtaatsizlik Öncüleri

2.1.1. Sokrates

Sokrates, Atina'da heykeltıraş Sofronikos ve ebe Fenarate'nin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Batı felsefesinin kurucularından ve ilk ahlak filozoflarından sayılan Sokrates antik Yunan filozofudur. Kendine ait eseri olmamakla birlikte ona dair bilgiler Platon ve Ksenofon'un⁴⁷ yazdıklarıyla günümüze ulaşmıştır.

Sokrates'in özel yaşamına dair elimizde pek az bilgi vardır. Ulaşan bilgilere göre Sokrates Ksanthippe ile evlidir ve Lamprokles, Sofroniskos ve Meneksenos adlı üç çocuğu vardır. Sokrates yaşarken Peloponnes, Potidaia, Amfipolis ve Delium gibi savaflara katılmıştır.⁴⁸ Sokrates, yaşadığı kentin inandığı tanrılara inanmadığı veya yeni tanrılar koyduğu dolayısıyla Atinalıların tanrılarına saygısızlık ettiği ve kendi öğretilerini yayarak gençleri yoldan çıkardığı, yozlaştırdığı gerekçeleriyle mahkemeye çıkarılmış ve ölüme mahkûm edilmiştir. Sokrates çıkarıldığı mahkemede ölümden kurtulmak için değil, gerçeğin ortaya çıkması için savunma yapmıştır. "Bana Sokrates, bu defa Anytos'u dikkate almayacağız ve seni [tahliye edeceğiz ancak bundan sonra insanları bu şekilde sorguya çekmemen şartı ile.] Eğer bunu yaparken yakalanırsan bir dahaki sefere ölüm cezasıyla cezalandırılacaksın," diyecek olursanız ve serbest bırakılmam için bunu şart koşarsanız size yalnızca şunu derim: "Ey Atinalılar, size büyük bir hürmet duyuyor ve sizleri seviyorum, fakat ben yalnızca tanrının buyruğuna

⁴⁷ Platon, *Sokrates'in Savunması*, çev. Emre Alagöz (Ankara: Panama Yayıncılık, ts.), 5; Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, 23.

⁴⁸ Platon, *Sokrates'in Savunması*, 6.

itaat ederim. Nefes aldığım müddetçe felsefeyi öğretilip, uygulamaktan veya karşılaştığım kişilere felsefe öğretip doğru yolu göstermekten asla vazgeçmeyeceğim.”⁴⁹

Yukarıdaki metin incelendiğinde Sokrates’in üstün yasa için mevcut yasayı çiğneyerek itaatsizlik ettiği görülür. Tekrar şans verilse dahi yaptırıma rağmen yine aynı eylemleri gerçekleştireceğini ifade eder. Mevcut yasaya uymayarak itaatsizlik etmesi ve yine o yasa uyarınca kendisine verilen cezayı kabul etmesi büyük bir anlam taşımaktadır. Kendisine verilen cezanın adaletsiz olduğunu bilmesine rağmen bu yaptırıma katlanmasının sebebi ise cezayı sözleşmeyi bozmanın kefareti⁵⁰ olarak görmesidir. Devletle yapılan sözleşmesini hiçbir zaman bozmayı düşünmemiştir. “[Müsaade ederseniz ölüm korkusunun beni kanundan ve adaletten vazgeçiremediği aksine bizzat ölümü tercih ettiğimin delili olarak size bir hatıra] anlatayım. Anlatacağım öykü alelaide, mahkemelerle alakalı bir olay; ama tamamen gerçek. Ey Atinalılar, devlette sahip olduğum tek makam senatörlük makamıydı. [Üyesi olduğum Antiokhis soyu, Arginusae savaşı sırasında öldürülenlerin cesetlerini kaldırmayan generallerin davasına başkanlık ediyordu ve siz, onların toplu yargılanmalarını önermiştiniz ki bunun yasaya aykırı olduğunu sonradan sizler de anladınız. O dönemde bu usulsüz olaya muhalefet eden, karşıt oy kullanan tek Prytaneion üyesi bendim. Davacılar beni tutuklatmakla tehdit ediyorlardı, sizlerse o sırada çılglık çılgılığa bağırıyordunuz. Ama ben kararımı çoktan vermiştim. Bu tehlikeyi kabul edip riske girecek, kanunun ve adaletin yanında olacaktım. Tutuklanmaktan, hapsedilmekten] veya öldürülmekten korkarak adaletsizliğinize ortak olmayacaktım.”⁵¹

Sokrates her ne olursa olsun tek başına da olsa adaletten asla vazgeçmeyeceğini ve doğru bildiği eylemi yapmaya devam edeceğini ifade etmiş gerekirse öldürülmeyi bile göze aldığını belirtmiştir. Sokrates etrafındakilere sürekli sorular sorarak ikna yöntemini kullanmış ve doğru ve adaletli olduğuna inandığı fikir uğruna her türlü sıkıntıya katlanmaya hazır olduğunu ifade etmiştir.

Sokrates haksız olduğunu düşündüğü yasayı izlememiş ve itaatsizlik etmiştir. Ancak yasayı çiğnediği için kendisine verilen cezayı adil saydığı için verilen ölüm cezasını kabul etmiştir. Sokrates yasaya ve kanunlara saygılı bir kişidir ancak adil saymadığı

⁴⁹ Platon, *Sokrates’in Savunması*, 36.

⁵⁰ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 175.

⁵¹ Platon, *Sokrates’in Savunması*, 40.

hiçbir yasaya yaptırımları da göze alarak uymamaktadır. Onun karşı çıktığı sitenin bütün yasa ve kanunları değil sadece haksızlık ortaya çıkaran yasalardır.

Sokrates mevcut yasaya itaatsizlik etmiş ancak yine aynı yasaların kendisine vermiş olduğu cezayı -arkadaşları kendisini hapisten kaçıracağını söylemiş olmalarına rağmen- kabul etmiş ve zehri içmiştir. Sokrates'in yapmış olduğu eylemler arasında çelişki var gibi gözükse de aslında o kendi adalet anlayışının kendisine söylediklerini gerçekleştirmektedir. Sokrates'e göre yasayı izlememek ve itaatsizlik etmek iki farklı şeydir. "[İzlememek Sokrates'te haksız yasanın öngördüğü davranış normuna itaatsizlik olarak tezahür etmektedir, çünkü itaatsizlik ona göre kişinin kanaatiyle, inancıyla, böylece de vicdanıyla ve ahlakî yanıyla bağlantılıdır. Bununla birlikte salt izlememek yalnızca dıştan gözlemlenebilir bir sonuçtur. İzlememek ya da itaatsizlik etmek yasanın ancak davranış normu için mantıken mümkün olabilirken verilen cezayı izlemek veya çiğnemek olası değildir.] Ona yalnızca itaat edilir ya da karşı çıkılır."⁵²

Sokrates'in uyduğu kurallar Atinalıların düzen sağlamak için koyduğu yasalar değil, Sokrates'in kendi vicdanı ve düşünceleridir. O sadece eylemlerinde adil olmayı istemektedir. O, sitede mevcut adaletsizliğe karşı çıkmış ve geri adım atmamıştır.

2.1.2. Henry David THOREAU

Massachussets'in Concord kentinde 12 Temmuz 1817'de dünyaya gelen Henry David Thoreau⁵³ Amerikalı düşünür, şair ve bilim adamıdır. Harvard'daki eğitiminden sonra arkadaşı ve öğretmeni olan filozof Ralph Waldo Emerson'un da yardımıyla kültürlü ve aydın çevrelere katılmıştır. Öğretmenlik ve yayıncılık konusunda başarısızlığa uğradıktan sonra 1844 yılında arkadaşı Emerson'un Concord'dan birkaç km. uzak olan göl kenarındaki arsasında kendine bir kulübe yapıp yaşamaya başlar. İki verimli uzlet yılından sonra Temmuz ayının sonlarında vergi memuru Sam Staples ile karşılaşır ve Sam ona dört yıldır kafa vergisi (poll tax)/yetişkinlere özgü kiliseye seçim vergisi⁵⁴ vermediğini ve artık ödemesi gerektiğini söyler. Hatta eğer isterse bu küçük meblağı onun yerine kendisinin de ödeyebileceğini ekler.⁵⁵ Ancak Thoreau bunu reddeder ve

⁵² Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, 29.

⁵³ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, 34.; Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 176.

⁵⁴ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 176.

⁵⁵ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, 35.

ilkesel nedenlerden dolayı ödemediğini ve ödemeyeceğini ifade eder. Bunun üzerine vergi memuru Sam onu tutuklamak zorunda olduğunu söyler ve Thoreau'yu kasabanın hapishanesine götürür.

Bir gece hapiste kalan Thoreau kimliği bilinmeyen birinin vergiyi ödemesi üzerine hapisten çıkar. Bir gün hapiste kalması onda büyük fikri uyanışlara sebep olur ve “Sivil itaatsizlik görevine dair⁵⁶” isimli eserini yazar. Hapiste iken onu görmeye gelen dostu Emerson'ın “Why are you here?” sorusuna “Waldo, Why are you not here?”⁵⁷ diye sorarak haksızlığın olduğu yerde hapiste olmanın doğru olduğunu anlamlı bir şekilde ifade etmiştir. Thoreau'ya göre birini haksız bir şekilde hapseden devletin sınırları içerisinde yaşayan adil bir kişinin yeri de yine hapishanedir.⁵⁸ Hapis sanıldığı kadar korkunç bir yer değildir. Kişi yasanın emrettiğini değil vicdanının ondan istediği doğruyu yerine getirmelidir. Doğru ve adaletli olanı yaparken bazı fedakârlıkları da göze almalıdır. Bu fedakârlıklar kişinin doğru ve adaletli olana samimiyetini gösterir. Doğru olanı gerçekleştirmek için hapse girmek veya başka yaptırımları kabul etmek toplumun diğer bireylerinin bu haksızlığı fark etmesine katkı sağlar ve adaletin daha erken gerçekleşmesini sağlar.

Thoreau yazdığı makalesinde yol vergisini ödemeye asla karşı çıkmadığını, çünkü her ne kadar kötü bir vatandaş olmayı istese de iyi bir komşu olmayı da en az o kadar istediğini ifade etmiştir. Yol yapımına veya okullara harcanacak olan vergiye karşı çıkmadığını, kendisinin devlete vereceği verginin silah alımı veya birinin öldürülmesinde kullanılmaması şartıyla vergiyi ödeyeceğini ifade etmiştir. Thoreau'nun kafa vergisini ödemeyi reddetmiş olması spesifik bir nedenden değil, kendi ifadelerine göre devlete itaat etmemeyi, onu kendinden ayırmayı ve somut bir açıdan onunla yüzgöz olmayı⁵⁹ istemesinden kaynaklanmaktadır. Devlete kendi iradesi dışında itaati reddettiğini bu sebepten dolayı vergiyi ödemediğini belirtmiştir. Thoreau devletin veya çoğunluğun isteklerini bilinçsiz bir şekilde kabul etmeyi doğru bulmamış ve bu tarz bir itaati eleştirmiştir. İçinde yaşadığı toplumun gelişmesine faydası olacak eğitim, yol vergisi gibi devletin eylemlerini desteklemiştir.

⁵⁶ On the Duty of Civil Disobedience, Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 176.

⁵⁷ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, 35.

⁵⁸ Henry David Thoreau, *Sivil İtaatsizlik*, çev. Kerem Burhan Topçu (İstanbul: Çınar Yayınları, 2021), 25.

⁵⁹ Thoreau, *Sivil İtaatsizlik*, 39.

Thoreau doğup büyüdüğü şehir olan Concord'da tüberküloz nedeniyle 6 Mayıs 1862 günü ölmüştür. Hayatı boyunca kimsenin ilgisini çekmemiş olan eserleri ölümünden sonra tanınmıştır.⁶⁰

Amerikan barışı rüyasına karşı çıkan Thoreau'nun sivil itaatsizliğe dair yazdığı meşhur denemesi “Sivil Yönetime Karşı Koyma Hakkı”⁶¹ onu günümüz araştırmaları için önemli biri haline getirmiştir. 1848'de Thoreau, daha çok nutuk niteliğindeki makalesinin ilk taslaklarını Concord Lyceum'da okumuştur. Yazdığı denemeye en az yöneten hükümetin en iyi hükümet olduğunu ifade ederek başlamıştır. Thoreau devletin haksızlık aracına dönüşebildiğine dikkat çekebilme için makalesine böyle çarpıcı bir giriş yapmıştır.⁶² Thoreau'nun bahsedilen denemesinde adaletsizliklere karşı kişisel sorumluluk almanın önemi vurgulanmış, bireylerin devletin temeli olduğu ve devlete önceliği ve kişinin her ne olursa olsun vicdanının sesini dinlemesi gerektiği ifade edilmiştir.

Denemenin içerdiği temel düşünceler şunlardır:

- “1. Kişilerin uyguladığı yasadan daha “yüce bir yasa” vardır. Buna bazen vicdanın yasası, “içten gelen ses”in, “kozmosu kuşatan, birleştirici ruh”un yasasında denebilir. Tercih size kalmış!
2. Bu “yüce yasa”yla ülkede uygulanan yasa birbirleriyle çatışırsa kişinin yapmakla sorumlu olduğu görev “yüce yasa”ya uymak, mevcut yasaya kasıtlı olarak karşı çıkmaktır.
3. Kişi ülkede uygulanan yasaya bilinçli olarak karşı çıkıyorsa, ucunda hapis olsa dahi yaptırımları göze almış olmalıdır.
4. Hapsedilmek zannedilenin aksine çok kötü olmayabilir şöyle ki bu durum iyi niyetli kişilerin dikkatini kötü yasaya çekmeye yarayacak, bu yasanın kaldırılmasına zemin hazırlayacaktır ya da yeterince kişi hapishaneye kapatılırsa, edimleri devlet mekanizmasını işlemez kılmayı, dolayısıyla kötü yasayı uygulanamaz hale düşürecektir.”⁶³

⁶⁰ Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, 36.

⁶¹ Resistance to Civil Disobedience

⁶² Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 178.

⁶³ Candan - Bilgin, “Sivil İtaatsizlik”, 71.

Amerikalı düşünür Henry David Thoreau'nun en iyi hükümet hiç yönetmeyendir sözü onun mevcut devletten farklı bir devlet tasavvur ettiğini gösterir, devlet oluşumuna tamamen karşı olduğu anlamına gelmez. Yine kendi makalesinde “kendilerine hükümete insan diyenlerin aksine, hükümetin aniden ortadan kaldırılmasını değil, daha iyi bir hükümetin oluşturulmasını istihdam etmekteyim”⁶⁴ demektedir. Bu ifadeleriyle Thoreau devlet fikrine karşı olmadığı ancak var olan devlet düzeninin haksızlıklara yol açmayacak, sadece çoğunluğa göre hareket etmeyecek şekilde düzenlenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Thoreau'ya göre devlet, bireyi kendisinin gücünün ve otoritesinin kaynağı olan, ondan daha yüce ve bağımsız bir kuvvet olarak tanımaya başlayana ve insanlara bu kriterler ışığında davranana kadar gerçekten adil, özgür ve aydınlanmış bir devletten söz edilemez.⁶⁵

Halkın egemen olduğu bir iktidarın çoğunluk yönetiminden oluşmasının ve otoritenin onda olmasının sebebi çoğunluğun adaletli olanı yapması ya da azınlığa karşı tarafsız ve dengeli olması değil, basitçe sayı üstünlüğünden dolayıdır. Oysaki çoğunluğun değil, vicdanın karar verdiği bir iktidar daha yerinde olacaktır. Bireylerin birincil hedefinde insan olmak gelirken, daha sonra [vatandaşlık] gelmelidir. Kanun ve yasaya değil, adalete saygı temel olmalıdır.⁶⁶ Sivil itaatsizliğin temellerini oluşturan Thoreau sadece çoğunluğun veya güçlü olanın değil, herkesin haklarının korunması gerektiğini söylemiş ve kişilerin davranışlarında yasa ve kanunlardan daha üst bir ilkeyi esas almaları gerektiğini makalesinde ifade etmiştir.

Thoreau çoğunluğun yönetiminin her zaman adaletli ve doğru olmadığı görüşündedir. Azınlığın hakları göz ardı edildiği takdirde kişiler önce vicdanını dinlemeli ve adaleti sağlamalıdır. Thoreau'ya göre bir insan için öncelikli olan yasadaki ziyade vicdan olmalıdır. Ona göre hukuka duyulan saygıyı doğru olana duyulan saygı ile denk tutmak doğru değildir.

“Massachusetts eyaletinde, köle sahibi olmaya sırt çeviren ve bunun değirmeninde su taşımaktan da el çeken bin, yüz ya da on, sadece on adet dürüst insandan söz açabilseydim, hatta ve hatta bir tane olsa dahi, dürüst bir insandan bahsedebilse idim ve

⁶⁴ Thoreau, *Sivil İtaatsizlik*, 7.

⁶⁵ Thoreau, *Sivil İtaatsizlik*, 47.

⁶⁶ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 178.

o insan ilçe hapisanesine kapatılsaydı, Amerika’da kölelik ortadan kalkardı”⁶⁷ diyen Thoreau toplum içerisinde haksızlık vuku bulduğunda buna karşı çıkabilecek insan sayısının hiç önemli olmadığını ifade etmiş ve başlangıçta küçük olan bu hareketin ne denli büyüyebileceğine dikkat çekmiştir. Burada asıl önemli olan haksızlığa karşı çıkan kişilerin vicdanlarını dinlemesi, yasadan daha üst konumda bir ilkeye bağlı olmaları ve adaletin gerçekleşmesi için gerekirse hapisaneye bile girmeleridir.

Thoreau’nun makalesine göre bilge bir insan doğruluğu ne şansın ikbaline bırakır ne de onu çoğunluğun gücü sayesinde kazanacağını umar; çünkü kitlelerin eylemlerinde pek az erdemlilik mevcuttur.⁶⁸ Kişi doğru olanı yapmak için çaba harcamalı ve bunun için kendi içinde bulunan adalet duygusu ve vicdandan destek alarak devletin uygulayacağı yaptırımları da göze almalıdır.

2.1.3. Mahatma Gandhi

Mahatma Gandhi 2 Ekim 1869’da Hindistan’ın Gucerat bölgesinin Pornbandar şehrinde dünyaya gelmiştir. Gandhi’nin ailesi o dönemler prensliklere bölünmüş olan Hindistan’ın Rajkot prensliğinde söz sahibidir. Gandhi din, kast yapısı ve Hint kültürünün de etkisiyle canlılara asla zarar vermeme, et yememe, nefsi arındırma gibi edimlere sahip olmuştur. Küçük yaşta babasını kaybeden Gandhi tıp eğitimini yarıda bırakıp ailesinin isteği üzerine⁶⁹ hukuk okumak için İngiltere’ye gitmiştir. İngiltere’de eğitim aldığı dönemler kendini farklı alanlarda da geliştiren ve çeşitli dernek ve gruplara katılan Gandhi, bu kazanımlarını gelecekte davası için oldukça faydalı bir şekilde kullanmıştır.

Hindistan’ın bağımsızlığında lider rol oynayan Gandhi’nin zihin yapısı ve düşüncelerini şekillendiren onu etkileyen pek çok kişi ve unsur mevcuttur. Okuduğu dini metinlerden etkilendiği gibi İngiltere’de dininden dolayı et yemeyen Gandhi vejetaryenliği sayesinde tanıştığı kişilerden, Thoreau, Tolstoy, Ruskin gibi yazarların düşüncelerinden de etkilenmiştir. Amerikalı şair, düşünür Thoreau’nun devlete sorgusuz itaati eleştirmesi, siyasal yapıya eleştirel tutumu ve sivil itaatsizlik düşüncesi Gandhi’nin Hindistan’ın

⁶⁷ Thoreau, *Sivil İtaatsizlik*, 24.

⁶⁸ Thoreau, *Sivil İtaatsizlik*, 16.

⁶⁹ Gandhi’nin tıp eğitiminde başarısız olması, babasının vefatıyla birlikte gelen maddi sıkıntılar ve yönetimde etkili olan ailenin bunu sürdürmek istemesi Gandhi’nin hukuk eğitimi almasının sebeplerinden bazılarıdır. Solak, *David Henry Thoreau ve Mahatma Gandhi’nin Görüşleri Çerçevesinde Sivil İtaatsizlik*, 57.

bağımsızlığı uğruna gerçekleştirdiği eylemlere öncülük etmiştir. Gandhi'nin sık sık mektuplaşarak düşüncelerini merak ettiği, pasif direnişin öncüsü kabul edilen Tolstoy, Gandhi'nin dünya görüşüne katkı sağlamış ve onu birçok açıdan etkilemiştir. Thoreu'nun şiddetin reddi, vergi ve askeri göreve karşı çıkması şeklindeki ilkelerini kullanarak bir pasif direnişin gerçekleştirilebileceği ve bu durumun yönetim üzerinde büyük etkisinin olacağına dair Tolstoy'un düşüncelerini Gandhi başarıyla gerçekleştirmiştir.⁷⁰ Gandhi'nin düşünce yapısını zenginleştiren bir diğer yazar ise John Ruskin'dir. Ruskin sömürü düzenine karşı çıkmış ve işçilerin haklarının iyileştirilmesi için mücadele etmiş ve kötü şartlarda yaşayan işçiler için vakıf kurmuştur. Lüks yaşamın gereksizliğini anlatan Ruskin için özel mülkiyet⁷¹ lüzumsuz bir olgudur. Kendi dönemi ve sonrasında birçok kişiyi etkileyen Ruskin'in görüşleri Gandhi'yi de etkilemiştir.

Gandhi üzerinde Caynizm dininin etkisi bağımsızlık mücadelesi sırasında uyguladığı şiddetsiz direniş ve oruç⁷² şeklinde kendini göstermiştir.

Eğitim süreci bittikten sonra İngiltere'den ülkesine dönen Gandhi avukatlık, öğretmenlik, arzuhalcilik gibi birçok meslek denese de başarısız olmuştur. Bütün bu başarısızlıklardan sonra Hindistanlı bir tüccar olan Dada Abdullah Şetr'in Güney Afrika'daki bir yıllık iş teklifini kabul etmiş ve şirketin davasını üstlenmek için Hindistan'dan Güney Afrika'ya gitmiştir.⁷³

Güney Afrika'da Hintlilerin uğradıkları haksızlıklara şahit olan Gandhi bu ayrımcılıklara son vermek için birçok eylem düzenlemiştir. Yaşadıkları haksızlıkları insanlara duyurmak için Indian Opinion gazetesini çıkarmıştır.

1894 yılında Natal'da Hintlilerin kendi inanç ve düşüncelerine göre özgürce yaşayabilecekleri Tolstoy çiftlikleri kurmuştur.⁷⁴ Gandhi, Tolstoy'un kurtuluşun şiddeti

⁷⁰ Henry David Thoreau - Mohandas K. Gandhi, *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*, çev. C. Hakan Arslan - Fatma Ünsal (Ankara: Vadi Yayınları, 1999), 14.

⁷¹ Solak, *David Henry Thoreau ve Mahatma Gandhi'nin Görüşleri Çerçevesinde Sivil İtaatsizlik*, 63.

⁷² Solak, *David Henry Thoreau ve Mahatma Gandhi'nin Görüşleri Çerçevesinde Sivil İtaatsizlik*, 61.

⁷³ Solak, *David Henry Thoreau ve Mahatma Gandhi'nin Görüşleri Çerçevesinde Sivil İtaatsizlik*, 58.

⁷⁴ Gandhi hem Tolstoy'a bir saygı ifadesi hem de Tolstoy'un felsefesinde ortaya konulan idealleri hayata geçirmenin bir yolu olarak 1910 yılında Tolstoy Çiftliğini kurmuştur. Bu topluluğun Satyagrahis(şiddete başvurmayan direnişçiler)denilen üyeleri bu çiftlikte yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bedenlerini ağır kol emeği disiplinine, zihinlerini ise hakikate, sevgiye, şiddetsizliğe adanmışlardır. Fahrettin Biçici, *Tolstoy Gandhi Mektuplaşmaları* (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2018), 77; Solak, *David Henry Thoreau ve Mahatma Gandhi'nin Görüşleri Çerçevesinde Sivil İtaatsizlik*, 58.

reddetmek ve sevginin yoluna boyun eğmekten⁷⁵ geçtiğini nasihat eden Hintli bir devrimciye yazdığı mektubu tercüme etmek ve basmak amacıyla Tolstoy'un iznini almak için ona mektup yazmıştır. Bu mektuplaşmalar Tolstoy'un vefatına kadar devam etmiştir. Gandhi mektuplarında Hintlilerin yıllardır hukuki zeminden yoksun olarak çalıştırıldığı, onlara uygulanan ayrımcılık, onur kırıcı yasalar⁷⁶ konusuna değinmiş, pasif direnişin etiği, faydaları konusunda yarışma yapmanın ahlakiliği gibi bazı konularda Tolstoy'un fikirlerini öğrenmek istemiştir.⁷⁷ Her ne kadar Tolstoy Gandhi'nin fikirlerini etkilemişse de farklı yönleri de mevcuttur. Gandhi devlet ve ulusa dair olumlu bakışı ve kötülüğe karşı direnilmesi gerektiği noktasında Tolstoy'dan farklılaşmaktadır. Kötülüğe adaletsizliğe karşı şiddetsiz direnişi savunmuştur. Tolstoy dinin temelindeki sevgi yasası ve devletin temelindeki şiddetin asla uyuşmayacağını yazılarında ifade etmiş ve ne olursa olsun direnişi desteklememiştir⁷⁸.

Güney Afrika'da yaşadığı süreçte haksızlıklara son vermek ve bunu duyurmak için pek çok yürüyüş ve eylem düzenleyen Gandhi bu direnişleri şiddetsiz bir şekilde gerçekleştirerek sivil itaatsizliğin dünyada tanınmasını sağlamıştır. Gandhi'nin direniş felsefesi cezalara karşı durmama/yaptırımları kabul etme, uzlaşmanın öncelikli olması gibi edimleri içermektedir.

20 yıl Güney Afrika'da kalan Gandhi Hindistan'a döndükten sonra halkın yaşadığı sorunlara dair pek çok mektup almış ve sorunların boyutunu anlamak ve görmek için bizzat kendisinin yapmış olduğu Hindistan gezisinde de bu haksızlıklara şahit olmuştur. Hindistan'ın bağımsızlığı başta olmak üzere toplum içerisinde eşitsizlikler oraya çıkaran

⁷⁵ Tolstoy Gandhi'ye yazdığı mektupların birinde şöyle yazmıştır: "...Gerçekte, direniş sevginin safında kabul gördüğünde sevgi ortadan kaybolur, varoluşun yasası olarak yaşamını bir sürdüremez ve eğer sevginin yasası var olamazsa, geriye kalacak olan şiddetin yasasından, kudretli olanın hukukundan başkası değildir. Hristiyan toplumunda on dokuz asırdır bu şekilde yaşamıştır. Bütün bu zaman boyunca insanların, toplumun örgütlenişinde yalnızca şiddeti takip etmiş oldukları açıktır. Hristiyan olan milletlerin ideallerini diğerlerinden ayıran şey şudur: Sevginin yasası Hristiyanlıkta, başka hiçbir dinî öğretilerde ifade edilmediği kadar açık seçik bir biçimde ifade edilmektedir. Hristiyan dünyası yasayı kati şekilde kabul etmekle birlikte, bir yandan da şiddetin işe koşulmasına izin vermekte ve bütün bir hayatını bu şiddet üzerine inşa etmektedir. Dolayısıyla Hristiyan milletlerin yaşamı, uğraşları ve yaşamlarının temeli arasındaki mutlak bir çelişkiden; yaşamın yasası olarak kabul gören sevgiyle yaşamın farklı daireleri için -Hükümetler, Mahkemeler, Ordu gibi tanınan ve methedilen-kaçınılmaz görülen şiddet arasındaki bir çelişkiden ibarettir." Biçici, *Tolstoy Gandhi Mektuplaşmaları*, 37.

⁷⁶ Biçici, *Tolstoy Gandhi Mektuplaşmaları*, 37.

⁷⁷ Biçici, *Tolstoy Gandhi Mektuplaşmaları*, 37.

⁷⁸ Biçici, *Tolstoy Gandhi Mektuplaşmaları*, 11.

kast sistemini ve yönetimin köylülerden aldığı ağır vergileri⁷⁹ eleştiren, kadınlara karşı olan haksızlıkları duyuran pek çok eylem ve protestolar düzenlemiştir. Bu düzenlediği eylemler sebebiyle defalarca hapsedilmesine rağmen asla vazgeçmemiş ve şiddetsiz bir şekilde doğru bildiği edimleri savunmuştur.

Hindistan'da adalet, haksızlıkların giderilmesi ve halkın parçalanmaması için pek çok eylem gerçekleştiren Gandhi Müslüman-Hindu çatışmasına engel olamamıştır. 30 Ocak 1948 tarihinde katıldığı bir dua ayininde aşırı milliyetçi bir Hintli tarafından suikaste uğramış ve vefat etmiştir.⁸⁰

Tuz yürüyüşü, yabancı malların kullanımını boykot gibi pek çok eylem Gandhi'yi Hintlilerin gözünde farklı bir konuma taşımış ve ona Hindistan'ın atası anlamına gelen Bapu ve Yüce ruh anlamında Mahatma lakabını vermişlerdir. Gerçekleştirdiği sivil itaatsizlik eylemlerinde şiddeti tamamen reddetmiş ve her ne zaman direnişin şiddete doğru evrildiğini görürse eylemlerini sonlandırmıştır. Hindistan'ın etnik ve dini yapısına zarar vermeden ve din, ırk ayrımı yapmaksızın herkesi kucaklayıcı bir şekilde direnişlerini gerçekleştirmiştir. “Ben Hristiyan, Hindu, Müslüman ve Museviyim”⁸¹ diyerek herkesi eşit gördüğünü ifade etmiştir.

Gandhi direniş düşüncesine isim bulmak için Indian Opinion gazetesinde bir yarışma başlatmış ve bu düşünceye Satyagraha ismini uygun görmüştür. Her ne kadar sivil itaatsizlik noktasında Thoreau'dan etkilense de Gandhi şiddeti tamamen reddetmeyen Thoreau'dan bu noktada ayrılmaktadır.

2.1.4. Martin Luther KING

Martin Luther King Montgomery şehrinde gerçekleştirilen otobüs grevinden sonra ayrımcılığa karşı şiddet içermeyen protesto eylemlerine katıldığı ve fiili liderliğini üstlendiği için hapsedilmiş ve cezaevindeyken yaptıklarının amacını açıklayan bir mektup yazmıştır. Daha önce Thoreau'nun hapse girmesi üzerine Emerson'un “Niçin buradasın?” sorusuna Thoreau'nun “Asıl sen niçin burada değilsin?” diye karşılık vermesi gibi Luther'de yazdığı mektupta Birmingham cezaevinde bulunma sebebini

⁷⁹ Solak, *David Henry Thoreau ve Mahatma Gandhi'nin Görüşleri Çerçevesinde Sivil İtaatsizlik*, 59.

⁸⁰ Solak, *David Henry Thoreau ve Mahatma Gandhi'nin Görüşleri Çerçevesinde Sivil İtaatsizlik*, 60.

⁸¹ Solak, *David Henry Thoreau ve Mahatma Gandhi'nin Görüşleri Çerçevesinde Sivil İtaatsizlik*, 57.

şöyle açıklamıştır, “Ben cezaevindeyim; çünkü burada adaletsizlik var.⁸²”. Kullandığımız araçların ulaşmak istediğimiz amaçlar kadar saf olması gerektiğini ifade eden Martin Luther King, toplumda gerçekleşen haksızlık ve adaletsizlikleri çözüme kavuşturmak için gerçekleştirdikleri sivil itaatsizliğin şiddetsiz-barışçıl yollarla olması gerektiğini açıklamıştır. Ahlaki gayelere erişmek için ahlaka uymayan vasıtalara başvurunun yanlış olduğunu yazdığı mektupta kamuya açıklamaya çalışmıştır.⁸³

Luther’e göre herhangi bir yerdeki adaletsizlik her yerde adalet için bir tehdittir. Martin Luther haksızlık ve adaletsizlik yapılan yerde harekete geçmek zorunda kaldığını, adaletsizliği ortadan kaldırmak için eyleme katılan kişilerin kendi bedenlerini yerel ve ulusal toplumun vicdanına sunmak şeklinde sivil itaatsizlik gerçekleştirdiklerini ifade etmiştir. Adaletsizlik ve haksızlıklardan rahatsız olan kişiler vicdanları için isteyerek hapse girmişlerdir. İlk olarak toplum içerisinde olan haksızlığı çözmeye çalışmanın ancak çözüm yolları tükendiği takdirde ise -eğer sorun çözülmüyorsa- toplum içerisinde eylem ve protesto eylemleri düzenleyerek yapıcı bir gerilim çıkarmanın doğru olduğunu düşünmektedir. Martin Luther’e göre şiddet içermeyen doğrudan eylem, bir kriz yaratmayı, toplumda bir gerilim oluşturmayı hedeflemektedir ki bu yapıcı gerilim sayesinde sürekli olarak müzakereyi erteleyen, sorunları çözmeyen toplum bu sorunla yüzleşmek zorunda kalsın ve şehir yönetiminin başından savamayacağı hale gelsin.⁸⁴

Martin Luther mektubunda adalet ve özgürlük için mücadele edilmesi gerektiğini, uğruna savaşılan özgürlüğün ne yazık ki zalimler tarafından asla gönüllü olarak verilmediğini, bunun mazlumlar tarafından talep edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre geciken adalet, adalet değildir.⁸⁵

Sivil itaatsizlik eylemlerinde haksızlığın ortadan kaldırılması için bazı yasaları çiğneyen Martin Luther, bazı yasaları çiğneyip diğerlerine itaat etmeyi Birmingham cezaevinde yazdığı mektupta şu şekilde açıklamaktadır: “Cevap iki tür yasa gerçeğinde bulunur, adil yasalar ve adaletsiz yasalar. Augustine’nin adaletsiz bir yasa, hiçbir şekilde bir yasa

⁸² Martin Luther King, *Letter from Birmingham Jail* (Mektup 1963), 78.

⁸³ King, *Letter from Birmingham Jail*, 83.

⁸⁴ King, *Letter from Birmingham Jail*, 79; Arendt vd., *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, 199.

⁸⁵ King, *Letter from Birmingham Jail*, 79.

değildir, sözüne katılıyorum.”⁸⁶ Martin Luther’e göre adaletli yasa ile adaletsiz yasa arasında büyük bir fark vardır; adaletli yasa ahlaki yasayla veya Tanrı’nın yasasıyla örtüşen insan ürünü bir kaidedir, adaletsiz bir yasa ise ahlaki yasayla çatışan, kökü ebedi ve doğal yasaya dayanmayan yasadır.⁸⁷ Luther adil olmayan yasayı oylarının herhangi bir etkisi olmadığı için azınlığa dayatılan yasa şeklinde tanımlamıştır.⁸⁸

Toplum içerisinde haksızlık ve adaletsizlikleri çözüme kavuşturmak için başvurulacak sivil itaatsizliğin yasallığı noktasında Martin Luther düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir: “[Nazilerin Almanya’da uyguladığı politikanın] yasal olduğunu ve Macar özgürlük savaşçılarının Macaristan’da yapmış olduğu her şeyin yasadışı olduğunu asla unutamayız.”⁸⁹

Martin Luther, katıldığı eylemlerin barışçıl olmasına rağmen şiddeti hızlandırdığı gerekçesiyle kınanması gerektiği şeklinde gelen eleştirilere, paraya sahip olduğu için soyguna neden olan kişiyi kınamak veya hapsedmek gerektiği⁹⁰ şeklindeki önermeye benzeterek karşılık vermiş ve bu eleştirinin mantıksızlığına vurgu yapmıştır. Adaletin gerçekleşmesi için toplumun soyulan kişiyi koruması ve soygunu gerçekleştirene ceza vermesi gereklidir.

2.1.5. Rosa PARKS

4 Şubat 1913 yılında Amerika’nın Alabama’da eyaletinde Leona ve James McCauley’nin kızları olarak dünyaya gelmiştir. Rosa Parks ilk eğitimini annesinden almıştır. Annesi ve babası boşandıktan sonra annesiyle birlikte yaşamaya başlayan Rosa, annesi ve büyükannesinin hastalığı nedeniyle eğitimini yarıda bırakmıştır. 1932 yılında Raymond Parks ile evlenen Rosa liseyi eşinin desteği ile sonradan tamamlamıştır. Terzilik yapan Rosa da eşi gibi NAACP (National Association for the Advancement of Colored People) üyesi olmuş ve etkin rol almıştır.

Amerika’da ırk ayrımı gerek kanunlarda gerek toplum içerisinde bariz şekilde kendini göstermiştir. Günlük yaşantıda kullanılan şehir otobüslerinde bile beyazlar ve

⁸⁶“How can you advocate breaking some laws and obeying others? The answer is found in the fact that there are two types of laws: there are just laws, and there are unjust laws. I would agree with St. Augustine that ‘An unjust law is no law at all.’” King, *Letter from Birmingham Jail*, 80.

⁸⁷ King, *Letter from Birmingham Jail*, 80.

⁸⁸ Arendt vd., *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, 203.

⁸⁹ King, *Letter from Birmingham Jail*, 80.

⁹⁰ King, *Letter from Birmingham Jail*, 80.

Afroamerikan yolculara farklı oturma düzeni uygulanmıştır. Herkes aynı ücreti vermesine rağmen otobüsü ikiye ayıran colored tabelası otobüsün ön koltuklarına oturan beyaz yolcuları ve arka koltuklarda oturmak zorunda kalan Afroamerikan yolcuları ayırmıştır.⁹¹ Otobüs dolduğu takdirde ayakta kalan beyaz yolcular isterse siyahi yolcular koltuklarından kalkıp onlara yer vermek zorunda kalmışlardır. Duruma göre şoför *colored* tabelasını siyahilerin olduğu tarafa doğru iterek beyaz yolculara fazladan ver açabiliyordu. Eğer bir itiraz gelirse şoförün aracı durdurma ve devam etmeme yetkisi bulunmaktaydı.

1 Aralık 1955 yılında Cleveland Avenue⁹² otobüsüyle işinden evine dönen Rosa otobüste siyahiler için ayrılan bölümün en önünde oturmuştur. Beyazlar için ayrılan bölüm dolduğunda şoför j. Fred Blake, Rosa da dahil dört kişiden yerlerinden kalkmalarını ve koltukları beyazlar için boşaltmalarını istemiştir. Rosa hariç diğer üç yolcu denileni yaparken Rosa buna karşı çıkmış ve tutuklanmıştır. Mahkeme sonucunda kamu düzenine itaatsizlikten 14 dolar para cezasına çarptırılmıştır. Daha sonra yapılan röportajda Rosa bir insan ve bir vatandaş olarak haklarını net bir şekilde öğrenmek istediğini belirtmiştir. O gün koltuktan kalkmayı reddetmesinin nedeninin insanların sandığının aksine fiziksel yorgunluk değil de ruhsal yorgunluk olduğunu ifade etmiştir. Bu yorgunluğun insanlar arasında ırk ayrımından dolayı sürekli aşağılanmak, küçümsenmek ve bu durumu kabullenmekten kaynaklandığını izah etmiştir.⁹³ Tutuklanmasının ardından Rosa Parks siyahilerin önde gelen liderlerinden olan E. D. Nixon'u aramıştır. Nixon Rosa'nın tutuksuz yargılanmasını sağlamış ve yasal itirazda dürüst ve cesur bir davacı olacağına karar vermiştir. Afroamerikan liderlerle diğer yöntemleri de kullanarak yönetmeliğe saldırmaya karar vermişlerdir. WPC (Kadın Siyahi Konseyi) başkanı Jo Ann Robinson, Rosa'nın mahkemede yargılanacağı 5 Aralık günü otobüsleri boykot için çağrıda bulunmuş, bir gecede 35000 el ilanı basarak halkı boykota çağırması⁹⁴ ve boykotu organize etmiştir. Takriben 40000 siyahi otobüs sürücüsü 5 Aralık günü sistemi boykot etmiştir.

Avukat Fred D. Gray ve NAACP'ı temsil eden beş kadın otobüs ayrımı yasasının tamamen geçersiz kılınması için şehri ABD Bölge Mahkemesine dava etmiştir.

⁹¹ History.com Editors, "Montgomery Bus Boycott", *A&E Television Networks*, (Erişim 1 Ocak 2023).

⁹² "Rosa Parks: My Story", *Studysync Library*, (ts.), 5.

⁹³ Biyografi.info (Biyografi), "Rosa Parks: My Story" Erişim 1 Ocak 2023.

⁹⁴ Biyografi, "Rosa Parks: My Story".

Yolcuların çoğunluğu siyahi olmasına rağmen şehir protestocuların taleplerini reddetmiştir. Direnişin sürdürülmesi için birçok kişi fedakârlık yapmış, siyahi taksii şoförleri siyahi müşterilerden sadece 10 sent almış, birçok kişi otobüslere binmeyi reddedip işine yürüyerek gitmiş, arabası olanlar otobüs ücreti karşılığında birbirlerine destek olmuştur. 381 gün süren boykot sonunda 20 Aralık 1956 yılında mahkeme kararı onaylanmıştır, ancak bu entegrasyonu istemeyenler şiddete başvurmuş, keskin nişancılar otobüslere ateş etmiş, siyahi liderlerin evleri bombalanmıştır.

Rosa Parks yaşamı sürecince dikkatlerden kaçarken Amerikan sivil hakları için saygın bir örnek, ayrımcılığa karşı direnişin sembolü olmuştur. 1999 yılında ABD Kongresi Rosa Parks'a en yüksek onur olan Congressional Gold Medal (Kongre Altın Madalyası) vermiştir.⁹⁵

2.2. Sivil İtaatsizliği Tanımlayan Bazı Teorisyenler ve Görüşleri

Sivil itaatsizliğe öncülük eden farklı kişilerle birlikte farklı özelliklerde birçok tanım ortaya çıkmıştır. Felsefe, politika, sosyal bilimler gibi birçok alanda kuramcılar sivil itaatsizliği tanımlamaya çalışmış, meşruluğu üzerinde tartışmışlardır. John Rawls, Hannah Arendt, Jürgen Habermas gibi kuramcılar kendi tanımlarını ortaya koymuş ve sivil itaatsizliğe farklı açılardan yaklaşmışlardır. Sivil itaatsizliğin adalet yönüne vurgu yapan Rawls, kolektif yönünü öne çıkaran Arendt, meşruiyetini vurgulayan Habermas sivil itaatsizliğin teorik temellerinin oluşumuna katkı sağlamışlardır.

2.2.1. John RAWLS

Sivil itaatsizlik yasayı bilinçli olarak yerine getirmemek veya karşı çıkmak suretiyle çiğneyerek, siyasi otoriteyi adaletle uymaya çağıran politik bir eylemdir.⁹⁶ Rawls'ın görüşüne göre adil sayılabilen demokratik bir devlette anayasayı yasal kabul eden yurttaşlar tarafından meydana getirilir. Sivil itaatsizliğin ancak adalet duygusuna sahip toplumlarda meydana gelebileceğini ifade eden Rawls bu kavramı yasalarda ya da hükümet politikalarında bir değişiklik meydana getirmek amacıyla aleni - kamu önünde icra edilen, toplumun adalet duygusuna hitap eden, şiddete dayanmayan, vicdani,

⁹⁵ History.com Editors, "Montgomery Bus Boycott".

⁹⁶ M. Hanifi Macit, "Şiddet İçermeyen Bir Eylem: John Rawls'da Sivil İtaatsizlik", *Atatürk Üniversitesi Kazım KaraEbû Eğiti Fakültesi Dergisi* 16 (2007), 135.

yasadışı politik bir eylem olarak tanımlamaktadır.⁹⁷ Sivil itaatsizlik demokrasinin gelişimi için bir araçtır. Toplumun adalet duygusuna seslenen siyasi bir edimdir. Rawls'ın düşüncesine göre sivil itaatsizliğin ön şartı olarak ifade ettiği demokratik yönetim ise toplumsal sözleşmeyi kabul eden, ödev ve sorumluluklarını yerine getiren halk demokratik bir topluma zemin oluşturur.

Rawls'a göre sivil itaatsizliğin özellikleri altı başlıktan oluşur; vicdani olması, politik motivasyon, yasayı değiştirme amacının bulunması, kamuya açık olması, şiddet içermemesi ve tutuklanma veya cezalandırılmayı kabul etme.

Sivil itaatsizliğin politik eylem olmasının tek nedeni sadece iktidarı yönlendiren çoğunluğa hitap etmesi değil, anayasayı şekillendiren ve toplumsal kurumlara yön veren adalet ilkelerini temel alarak bunlarla kendini desteklemesi sebebiyle siyasî eylemdir. Rawls'a göre yalnızca belirli vicdani motivasyonlar itaatsizliği sivil itaatsizlik eylemi olarak niteleyebilir. Eylemi sivil itaatsizliğe dönüştüren motivasyonlar siyasi olmalı ve ortak adalet anlayışına başvurulmalıdır.⁹⁸

Rawls'ın teorisine göre sivil itaatsizliğin gerekçelendirilmesi bireysel ahlak, dini değerler veya grup çıkarları ile olamaz, ancak ortak adalet anlayışı sivil itaatsizliğin temel dayanağı olabilir.⁹⁹ Adaletin iki ilkesi toplumun temel yapısına uygulanır, hak ve görevlerin dağılımını sağlar ve ekonomik avantajların dağılımını düzenler. Rawls'ın düşüncelerine göre bencil düşünceler veya gelecek hakkında endişeleri bir kenarda bırakırsak tüm insanların doğal durumda üzerinde anlaşılabileceği adaletin iki temel ilkesi vardır.

-İlk ilke (eşit özgürlük ilkesi), "Her kişi, herkes için eşit temel özgürlükten oluşan en kapsamlı toplam sistem üzerinde eşit haklara sahip olmalıdır, sistem herkes için eşit ve tutarlı olmalıdır." Bu, herkesin aynı temel haklara ve görevlere sahip olduğu anlamına gelir. Bütün insanlar hareket özgürlüğü, ifade özgürlüğü, mülkiyet özgürlüğü gibi aynı temel haklara sahip olmak ister; "Özgürlük adına temel özgürlükler kısıtlanabilir."

⁹⁷ John Rawls, *A Theory of Justice* (Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 1971), 320; Arendt vd., *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, 57; MIT Open Course Ware, "Rawls The Justification of Civil Disobedience", (Erişim 1 Ocak 2023).

⁹⁸ Rawls, *A Theory of Justice*, 321. John Rawls, *A Theory of Justice* (Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 1971), 320; Arendt vd., *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, 57; MIT Open Course Ware, "Rawls The Justification of Civil Disobedience".

⁹⁹ Arendt vd., *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, 59.

-İkinci ilke (eşitsizlik ilkesi) ekonomik ve sosyal eşitsizliklerin ancak şu durumlarda haklı olduğunu belirtir: konuma bağlı olduklarında, eşit fırsat koşulu altında herkese açık olan işlerde tarafsız fırsat eşitliği ilkesinin haklı gösterilebileceğini belirtir. Bu varsayım, ortaklığın doğal farklılıkları mümkün olan maksimum düzeyde azaltması gerektiğini varsayar.¹⁰⁰

Rawls'ın adalet teorisine göre gelir ve servetin herkese eşit olacak şekilde dağılımının değil herkesin faydasına olacak şekilde yapılandırılması gerekir. Yapılacak uygulamaların en çok ihtiyaç sahibi olana en fazla faydayı verecek şekilde olması gerekir. Bu ilkelerden birincisi ikincisinden önce gelecek şekilde düzenlenmelidir.

Sivil itaatsizliğin en önemli unsurlarından biri de şiddete karşı çıkmasıdır. Şiddete karşı çıkma şiddetten tiksinti duyma veya güç yetirememe gibi sebeplerden değil şiddetin kesin bir ifade olması sebebiyle ve sivil itaatsizliğin davet ettiği amaçla uyuşmadığı içindir. Sivil itaatsizlik yapacak kişi yasalara olan sadakatinden dolayı kanunlara karşı çıksa da barışçıl ve şiddete karşıdır. Yasayı ve kanunları çiğnese de muhalifin asıl amacı kanunlara karşı çıkmak veya asi olmak değil, mevcut yasayı daha adil hale getirmektir. Sivil itaatsizler kanun ve yasaları ihlal etse bile yasaların onlara uygulayacağı yaptırım ve sonuçlara katlanmaya eylemin başından itibaren hazırdırlar. Rawls'a göre şiddet içeren protesto eylemleri sivil itaatsizlik değildir.

Yasalara karşı duyulan saygı, kamuya yapılan sivil itaatsizlik eyleminin vicdanî ve samimi olduğunu gösterir ve ortak adalet duygusuna seslendiğini ifade eder.¹⁰¹ Sivil itaatsizlik yasayı değiştirmeyi hedeflemeli, hukuku adaletin gereklerine uygun hale getirmeyi amaçlamalıdır. Sivil itaatsizlik hukuka sadakat sınırında bir muhalefettir. Rawls'ın önem verdiği bir başka nokta ise sivil itaatsizliğin kamusal olmasıdır.

¹⁰⁰ Rawls, *A Theory of Justice*, 53.

The first principle (the principle of equal liberty), "each person must have an equal right to the most extensive total system of equal basic liberty for all, consistent with a single system for all." This means that everyone has the same basic rights and duties. Everyone wants the same basic rights: freedom of movement, expression, assembly, property etc.. "The basic liberties may be restricted in the name of freedom." Freedom is inalienable, and here is revealed Rawls liberal and close to the Enlightenment.

– The second principle (the principle of inequality) states that the inequalities (economic and social) are justified only if: attached to positions, jobs available to all under conditions of equal opportunity impartial (principle of equal opportunities). This assumes that the company must reduce the maximum possible natural differences.

¹⁰¹ Rawls, *A Theory of Justice*, 322; Arendt vd., *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, 61.

İtaatsizlik sadece kamu ilkelerine yönelik değil, kamuya açık olarak yapılır.¹⁰² Kamuya açıklanmadığı sürece çoğunluğun adalet anlayışına seslenemez ve kanunu değiştirme amacına ulaşamaz.

Sivil itaatsizlik, ortak adalet duygusuna önem vermeyen ve gerçekleştirdikleri eylemin sonuçlarına katlanmayan militan eylemlerden oldukça farklı ve şiddete dayalı organize direnişten tümüyle uzaktır.¹⁰³ Militan eylemler sivil itaatsizlikteki gibi yasaya sadakat içerisinde değerlendirilemez. Onların görüşüne göre yasa temelden adaletsizdir ve kökten değiştirilmelidir.

Rawls'ın görüşüne göre sivil itaatsizliğin bir diğer özelliği ise muhalifin eylemi gerçekleştirdikten sonra tutuklanma ve cezalandırılmayı kabul etmesidir. Kanunlara karşı geldiği için yaptırımları kabul eden muhalif bu tutumuyla samimiyetini ve hukuka bağlılığını ifade etmiş olur.

Rawls'a göre sivil itaatsizliği haklı çıkaran dört koşul vardır:

- a. Yasayı değiştirmeye yönelik diğer tüm yollar denenmiş/kapalı olmalı
- b. Sivil itaatsizlik eylemleri adaletsiz herhangi bir yasayı değil de eşit özgürlük ve fırsat eşitliği ilkelerini ihlal eden yasaları hedef almalı
- c. Sivil itaatsizlik eylemleri muhalifin benzer adaletsizliklere maruz kalan herhangi birinin benzer şekilde itaatsizlik etme hakkına sahip olmasına izin verdiği durumlarla sınırlandırılmalı
- d. Rawls'a göre bu şartları taşıyan eylem muhalifin sivil itaatsizlik olarak yapabileceği eylemdir; ama muhalif bu hakkı ancak muhalefetin amaçlarına ulaşmak için etkili bir araç olması muhtemel olduğunda kullanmalıdır. Protestonun etkililiği protesto hakkını ortaya çıkarmaz. Protesto ancak etkili olacaksa yapılmalıdır.¹⁰⁴

Sivil itaatsizlik yoluyla protesto edilen adaletsizlik eşit özgürlük ilkesinin veya fırsat eşitliği ilkesinin açık bir ihlalidir.¹⁰⁵ Taraftarlar hukuka bağlılık sınırları içerisinde – neredeyse- adil bir anayasanın istikrarını korumak ve haksızlıkları gidermek suretiyle daha adil yapabilmek için nihai bir yol olarak sivil itaatsizliğe başvurabilir. Sivil itaatsizlik etme hakkı olan kesimlerin tümünün birden harekete geçmesinin sistem için

¹⁰² Rawls, *A Theory of Justice*, 322.

¹⁰³ Arendt vd., *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, 61.

¹⁰⁴ MIT Open Course Ware, "Rawls The Justification of Civil Disobedience".

¹⁰⁵ Rawls, *A Theory of Justice*, 329.

tehlikeli olacağını ve adil anayasal sistemi bozacağını belirten Rawls sivil itaatsizliğin uygulanma bakımından bir sınırının olması gerektiğini ifade etmiştir. Rawls bu sınırın düzenin sağlayıcıları olan kanun ve yasalara olan saygıyı muhafaza etmek, toplumsal bir zarara sebebiyet vermemek¹⁰⁶ olduğunu belirtmiştir.

Bir yasanın adaletsizliğinin ona karşı çıkmak veya bağlı kalmamak için yeterli bir neden olmadığını düşünen Rawls sivil itaatsizliğin meşruluğu konusuna farklı şekilde yaklaşmıştır. Rawls sivil itaatsizliği demokrasinin bir kontrolü veya demokrasinin tehlikelerini sınırlamanın bir yolu olarak değil de daha çok demokrasinin ve demokratik ifadenin ayrılmaz bir parçası, demokrasiyi güçlendirmenin bir yolu olarak düşünmüştür.¹⁰⁷

Rawls teorisini ortaya koyduğu eserlerde sivil itaatsizliğin doğal görev ve yükümlülük ilkelerini içerdiğini ifade etmiştir. Teorinin yalnızca, çoğunlukla iyi düzenlenmiş ancak yine de bazı ciddi adalet ihlallerini meydana getirdiği, neredeyse adil bir toplum için geçerli olabileceğini söylemiştir. Kişi sivil itaatsizliğe başvurmakla halkın adalet duygusuna seslenip onları harekete geçirmeyi ve toplumun en başta üzerinde anlaştığı ilkelerin ihlal edildiğini bildirmeyi amaçlar. Başkalarını tekrar gözden geçirmeye, haksızlık ortaya çıkaran yasanın değişimine çağırır. Bu çağrının gücü Rawls'a göre demokratik toplum anlayışına bağlıdır.

Rawls'a göre toplum eşitler arasındaki işbirliği olarak yorumlandığı takdirde ciddi adaletsizlikten zarar görenlerin boyun eğmesi ve bu durumu kabullenmesi gerekmez. Haksızlığı gidermek için başvurulacak sivil itaatsizlik tanımı gereği yasadışı olan ancak anayasal sistemin istikrar sağlayıcı araçlarından biridir. Adil kurumların korunmasına ve güçlenmesine yardımcı olur. Haksızlığa hukuka sadakat sınırları içerisinde direnerek adaletten sapmaları engellemeye ve eğer adaletsizlik gerçekleşirse düzeltmeye yardımcı olur. Haklı bir sivil itaatsizliğe girişmeye yönelik genel eğilim iyi yetişmiş –neredeyse- adil bir topluma istikrar getirir.¹⁰⁸

Orta Çağ yönetim anlayışı üzerine Çağdaş yönetim anlayışının inşa edilmesi gibi sivil itaatsizlik teorisi de tamamen yasal demokratik anlayışı tamamlar. Meşru demokratik otoritenin hukuka aykırı olduğu kabul edilse de yine de hukuka bağlılığı ifade edecek ve

¹⁰⁶ Arendt vd., *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, 65.

¹⁰⁷ MIT Open Course Ware, "Rawls The Justification of Civil Disobedience".

¹⁰⁸ Rawls, *A Theory of Justice*, 336.

demokratik bir rejimin temel siyasi ilkelerine başvuracak şekilde karşı çıkılabileceği gerekçeleri formüle etmeye çalışır. Bu nedenle Rawls'ın düşüncesine göre anayasacılığın yasal biçimlerine bu tür muhalefeti içeren ilkeler göz önüne alındığında demokratik bir anayasanın amaçlarını ihlal etmeyen belirli yasadışı protesto biçimleri eklenebilir.¹⁰⁹

2.2.2. Hannah ARENDT

Sivil itaatsizlik Hannah Arendt'e göre makul sayıda kişinin, sorunu çözüme kavuşturmak adına başvurdukları yolların kapandığı, karşıt görüşlerin incelenmediği ya da tersine, değişiklikleri gündemine alsa dahi hükümetin meşruiyeti şüpheli bir politikada üsteledikleri durumda tezahür eder.¹¹⁰ Sivil itaatsizlik olgusuna diğer kuramcılardan oldukça farklı yaklaşan Arendt sivil itaatsizliğin hiçbir zaman bir şahsın müfret davranışı şeklinde oluşamayacağını, kolektif bir eylem olduğunu belirtmiştir. Sivil itaatsizliğin bir bireyin tekil davranışı olarak çıkamayacağının nedeni olarak Arendt, bir kişinin yaptığı itaatsizlik eyleminin kayda değer değişikliklere sebep olma ihtimalinin az olduğunu ifade etmiştir. Arendt'e göre sivil itaatsizlik bir grup insan tarafından gerçekleştirilirse anlam ifade edecektir, bu yönüyle vicdani reddetme farklılaşır.

Arendt'in sivil itaatsizlik tanımı yaparken önem verdiği temel unsur anlamlı sayıda yurttaşın bir araya gelişi, geleneksel yollara başvurduktan sonra çözümlerin tükenmesi, aleni olması ve uygulanan eylemin şiddetsiz bir şekilde gerçekleşmesidir. Sivil itaatsizliği çözüme matuf bir eylem olarak gören Hannah Arendt sivil itaatsizliğe başvuran kişilerin devletin meşruiyetini kabul ettiğini ve itaatsizlik eyleminin tehlikeler ihtiva etmesine karşın devlet içinde bir iyileştirme ve ihtar sistemi olduğunu savunur.¹¹¹

1906 yılında Almanya'da doğmuş bir Yahudi olan Hannah Arendt iki dünya savaşına tanıklık etmiş ve kitlesel soykırıma şahit olmuştur. Sivil itaatsizliğin özelliklerinden biri olan şiddetsizlik konusunda önemli gözlemlere sahip olan sivil itaatsizlik eylemlerine hukuki bir zemin bulamayan devletlerin şiddetle karşılaşmasının ihtimal dâhilinde olduğunu düşünmüştür. Bu şiddetin devletten de kaynaklanabileceğini ifade eden Arendt şiddetin karşıtının şiddetsizlik değil, iktidar olduğunu söylemiştir. Bundan

¹⁰⁹ Rawls, *A Theory of Justice*, 338.

¹¹⁰ Çatıkkaş, *Bir Şiddetsizlik Eylemi Olarak Sivil İtaatsizlik*, 24; Arendt vd., *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, 98.

¹¹¹ Çatıkkaş, *Bir Şiddetsizlik Eylemi Olarak Sivil İtaatsizlik*, 25.

dolayı birinin mutlak olarak egemenlik kurduğu yerde diğerrinin olmasının mümkün olmadığını belirten Arendt Gandhi'nin başarılı şiddetsiz direnişinin iktidara bağlı olduğunu aynı direnişin İngiltere'ye karşı değil de Stalin Rusyası, Hitler Almanyası, hatta savaş öncesi Japonya'ya karşı olsaydı akıbetin sömürgeciliğin yok olması değil, katliam ve diz çökme olacağını ifade etmiştir.¹¹²

Arendt sivil itaatsizlik açısından önemli iki kişi olan Sokrates ve Thoreau'nun yapmış olduğu eylemlerin sivil itaatsizlik olmadığını ifade etmiştir. Ona göre Sokrates'in karşı çıktığı şey kanunlar ve yasa değil, kanunu yanlış anlamış ve yanlış uygulayan hâkimlerdir. Thoreau'nun davası kanun ve yasalara karşı olmasına rağmen sivil itaatsizliğin nedenini vicdan ve buna dayalı sorumluluğa göre tartışmasını yanlış bulur. Arendt'e göre Thoreau mevzuyu vatandaşların yasaya olan ahlaki ilişkilerine göre tartışmalıdır. Sokrates ve Thoreau'nun vicdana ilişkin bakışlarının benzer olduğunu ve insana ne yapmaları gerektiğini değil de ne yapmamaları gerektiğini öğütleyen bu iki kişinin eylemlerinin sivil itaatsizlik olamayacağını savunmuştur.

Vicdanın neden olduğu bireysel eylemlerin sivil itaatsizlik olamayacağını savunan Arendt vicdanın ancak politik bir durumda anlam kazanacağını düşünmüştür. “[Anlamlı sayıda bir grup insan vicdani olarak aynı kanaate ulaşır, kamuoyu oluşturmaya ve düşüncelerini anlatmaya karar verirlerse siyasî bir anlama sahip olabilir]” diyen Arendt bu eylemi gerçekleştiren kişilerin sivil itaatsizlik yaptığını, davranışlarını vicdani nedenlerden kaynaklı olduğunu ifade etseler de bu eylemin artık tek tek bireylerin vicdani eylemi olmadığını savunmuştur.¹¹³

Sivil itaatsizliğin vicdani gerekçelerle desteklenmesi veyahut dünyevi veya aşkın bir yasaya yapılan göndermeler Arendt açısından hiçbir önem taşımaz. Eğer bu şekilde kabul edilirse sivil itaatsizliğin, herhangi bir sebeple herkesin yasaya karşı gelebileceği veya ihlal edebileceği ve sivil itaatsizliğin tümüyle bireyci bir öznellik felsefesine dönüşeceğini belirtmiştir.

Arendt'in düşüncesine göre sonraki nesiller düşünülerek insanlar tarafından ortaya çıkarılan medeniyetlerin hiçbirisi değişim sürecini kendi içerisinde bulunduran istikrar sağlayıcı bir üst yapı olmaksızın mümkün olamaz, gelişemez ve devam edemez. İstikrar

¹¹² Çatıkkaş, *Bir Şiddetsizlik Eylemi Olarak Sivil İtaatsizlik*, 26.

¹¹³ Çatıkkaş, *Bir Şiddetsizlik Eylemi Olarak Sivil İtaatsizlik*, 24.

sağlayıcı unsurlar arasında adetler, gelenek ve görenekler olsa da en uzun ömürlü olanı günlük ilişkilerimizi ve yaşantımızı düzenleyen hukuki sistemlerdir. Hızlı değişimler göz önüne alındığı takdirde sivil itaatsizliğin demokrasinin yaşanması ve gelişmesi için giderek daha fazla önem kazandığını belirtmiştir.¹¹⁴

Yasaları ülkelere ve yönetim biçimlerine göre değişen ruh gibi bir şeye benzeten Montesquieu'nün düşüncesine katılan Arendt Amerikan yasalarının ruhunun kamusal problemlerin tamamında daimi katılımı ihtiva eden bir uzlaşma olduğunu ifade etmektedir. Arendt sivil itaatsizliğin Amerikan yasalarının ruhuna uygun olduğunu ancak anayasa içerisine yerleştirmenin ve kanunî bakımdan haklı göstermenin zor olduğunu söylemiş ve bu zorluğun hukukun doğasından ortaya çıktığını belirtmiştir.¹¹⁵ Sivil itaatsizliğin politik sistem içerisine kurumsallaştırılması için iki adım olduğunu söyleyen Arendt ilk olarak sivil itaatsizliğe başvuran kişileri diğer çıkar grupları gibi tanımak ve bu kişilerle müzakere etmek gerektiğini belirtmiştir. İkinci olarak atılacak adım ise Anayasa'nın ilk ek maddesinin özgür teşkilatlanma hakkını ne lafzen ne de içerik olarak ihtiva etmediğini itiraf etmektir. Arendt'in savunduğu görüşe göre Anayasa'ya ek madde koymayı gerektirecek ve bundan dolayı ortaya çıkacak bütün sıkıntılara rağmen buna değecek tek şey varsa o da budur.¹¹⁶

2.2.3. Jürgen HABERMAS

Sivil itaatsizlik Jürgen Habermas'ın görüşlerine göre sadece şahsa özel kanaatlerin ve menfaatlerin esas alınamayacağı ahlaki bir isyandır. Prensip olarak önceden ilan edilen ve polisin devamını kestirebileceği, sürecin tahmin edilebilir olduğu, topluma açık bir edimdir; anayasaya olan itaati etkilemeksizin, kurallardan bir ya da birkaçının iradi olarak çiğnenmesini içerir; yasa ihlalinin hukuki sonuçlarını üstlenmeye hazırlıklı olmak tutumunu gerektirir; sivil itaatsizliğin sebep olduğu kural ihlali semboliktir. Kamunun adalet duygusunu harekete geçirmek içindir. Bundan dolayı protesto vasıtalarının barışçı, şiddetten sıyrılmış olması gerektiği sınırlaması doğmaktadır.¹¹⁷ Sivil itaatsizlik eylemi gerçekleştirilirken ihlal edilen yasa ve protesto arasında uygunluk bulunmalı ve eylem sırasında ve sonrasında karşıtların veya olaydan bağımsız

¹¹⁴ Arendt vd., *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, 104.

¹¹⁵ Arendt vd., *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, 119.

¹¹⁶ Arendt vd., *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, 120.

¹¹⁷ Candan - Bilgin, "Sivil İtaatsizlik", 61; Arendt vd., *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, 128.

olan üçüncü kişilerin psikolojik ve fiziki bütünlüğüne zarar verilmemelidir. Barışçıl yöntemlerin gerektiğinde başvurulması gereken bir araç veya taktik olarak değil de bir ilke olarak benimsenmesi gerektiğini ifade eden Habermas kendine güvenen her demokratik devletin, -sivil itaatsizliği- siyasî kültürünün zarurî bir parçası olduğundan dolayı kendi yapısının kaçınılmaz bir unsuru olarak kabul etmesi gerektiğini savunmuştur.

İdeal bir anayasal düzenin süreç içerisinde oluştuğunu, değişen şartlarla kendini bulduğunu savunan Habermas, devlet kurumlarının kanunları meşru olarak ya da adil olarak müzakere edip yürürlüğe koyduğunu bilemeyeceğimizi belirtmiştir. Geçmişte yasallığın kötüye kullanıldığı örneklerin varlığı ya da diktatörlerin ortaya koyduğu kanunların adil bir şekilde ya da diyalog sonucu ortaya konmadığı ortadadır. Habermas bu kanunların çoğunluğun ortak kararıyla ortaya konduğunu varsaysak dahi o zaman çoğunluğun haklılığı probleminin ortaya çıkacağını söylemiştir. Ona göre çoğunluk her zaman haklı ve adaletli değildir, evrensel yasalar müzakere sonucu oluşturulmalıdır. Teklif edilen belirli seçenekler içerisinde tercih yapmanın o yasanın evrenselliği noktasında engel teşkil edeceğini, sivil itaatsizlik eylemlerinin bu alanda diyalogu sağlayıcı olduğunu ve anayasal düzenin idealleşmesini sağladığını savunmuştur.¹¹⁸

Sivil itaatsizliğin yalnızca faal hukuk devletinde meydana gelebileceğini belirten Habermas, ancak böyle bir durumda yasalara karşı gelen kişi, aleni olarak çoğunluğa yaptığı çağrının sınırlarını aşmamak şartıyla, doğrudan yönetime katılabilir demiştir. Yasalara ve kanunlara karşı gelen kişilerin direniş savaşçılarından farklı olduğunu, sivil itaatsizliğe başvuran bireylerin mevcut demokratik düzenin yasallığını kabul ettiğini ifade etmiştir. Habermas'ın savunduğu düşünceye göre anayasal düzen içerisinde zamanla meydana gelebilecek hata veya yanlışları sivil itaatsizlik uyarma ve düzeltme mekanizması gibi çalışarak yok eder. Böylelikle anayasal düzen kendini yenileyebilir ve sürekliliğini koruyabilir.¹¹⁹

Sivil itaatsizlik Habermas'a göre olgun bir politik kültürün vazgeçilmez unsurudur.¹²⁰ Vicdani muhasebe sonucu sivil itaatsizliğe başvuran kişiler, içinde bulundukları hukuk düzeni içerisinde mevcut yasaları ihlal ettiği için yaptırıma uğramayı kabul etmişlerdir.

¹¹⁸ Begüm Sekmenli, "Peter Singer'in, Jürgen Habermas'ın ve John Rawls'un Kuramlarında Sivil İtaatsizlik Tartışması", *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi* 3 (2019), 40.

¹¹⁹ Çatıkkaş, *Bir Şiddetsizlik Eylemi Olarak Sivil İtaatsizlik*, 128.

¹²⁰ Arendt vd., *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, 135.

İtaatsizlik çok hoş bir anlam taşımasa da bu karşı çıkış ve ihlal sistemin bütününe değildir. Anayasal düzenin ihmal edilmiş veya haksızlığa neden olan taraflarını her şeyi göze alarak iyileştirmeye çabalayan sivil itaatsizi, herhangi bir suçlu gibi cezalandırmaya kalkışan mutlak kanun savunucuları gerekçe olarak herkesin yüce yasaya itaatinin gerekliliğini tasvip eder. Jürgen Habermas bu durumu eleştirerek demokratik devletin, vatandaşlarının kanunî olarak korunan şahsî inanışları karşısında tarafsız olduğunu belirtmiştir. Buna binaen aynı devletin meşruiyet ve hukuka itaat noktasında çoğunluğun kabul ettiği ahlakî esaslar karşısında tarafsız olmadığını da ilave etmiştir. Bireylerin vicdanı, kamuyu ilgilendiren konulara da uzandığından dolayı meşruiyetin esasını oluşturan anayasal prensiplerin uygulanması veya bu prensiplere itaat edilmesi tartışmasının haricinde bırakılacak hiçbir alan bulunmaz. Daha üstün yasaya itaat sonucu ortaya çıkan sivil itaatsizlik, "anayasal konsensüsü" takip etmeye en başında söz vermiştir¹²¹ demiştir. Habermas da Rawls ve Dworkin gibi sivil itaatsizliğe başvuran kişiler için hafif bir yaptırımın daha uygun olacağını, sivil itaatsizliğin sıradan itaatsizlik eylemleriyle aynı türden olmadığını dolayısıyla sıradan suçlular ile aynı kategoride değerlendirilemeyeceğini düşünmüştür.

Jürgen Habermas, sivil itaatsizliğin yasallık ile meşruluk arasındaki sınırdaki sınırdaki kalması gerektiğini düşünür. Sivil itaatsizliğin yasallaşması durumunda eylemlerin normalleşeceğini ve toplum üzerinde yaratacağı etkinin azalacağını savunmuştur. Habermas'a göre hukuk devleti sivil itaatsizliği bünyesine alarak onun etkisini sınırlandırmamalıdır. Sivil itaatsizlik anayasal düzenin üzerinde olan bir kontrol ve düzeltme mekanizması olarak işlevini devam ettirmelidir.¹²²

¹²¹ Çatıkkaş, *Bir Şiddetsizlik Eylemi Olarak Sivil İtaatsizlik*, 29.

¹²² Çatıkkaş, *Bir Şiddetsizlik Eylemi Olarak Sivil İtaatsizlik*, 28.

BÖLÜM 3: İSLAM HUKUKUNDA SİVİL İTAATSİZLİK

3.1. Geçmişten Günümüze Birey-Devlet İlişkisi

Geçmişte ve günümüzde insanlar bir arada yaşamıştır ve yaşarken doğabilecek sorunların çözümü, güvenlik, barış, eşitlik, özgürlük gibi gereksinimlerin karşılanması için herkesçe kabul edilen bir yönetime, güce daima ihtiyaç olmuştur. Bu güce olan ihtiyaç, insanlar tarafından oluşturulan devlet kurumunu ortaya çıkarmıştır. Devletin toplum ile birlikte doğmuş ve hukuki düzen ve kuralların zamanla değişip gelişmiş olduğu, geçmişte de var olan devlet kurumunun günümüzden farklı olmadığı aksine değişen şeyin sadece devlet anlayışı ve kavramı olduğu hukukçular tarafından ifade edilmiştir.¹²³ Devlet kurumu insanların diğer insanlarla olan ilişkisini ve insanların kendisiyle olan ilişkisini düzenlemek, korumak ve geliştirmek için yazılı ve yazılı olmayan hukuk sisteminin otoritesini kabul etmiştir. Devletin gücü hukukla birlikte sınırsız bir hâkimiyet olmaktan çıkıp ölçülü bir egemenliğe dönüşmüştür. Arapça kökenli olan hukuk kelimesi hak kelimesinin çoğuludur. Hukuk, toplumu tanzim eden ve devletin yaptırım gücünü tayin eden yasalar bütünüdür. Zamana ve devletlere göre değişse de hukuk toplum içerisinde güvenlik, eşitlik ve barışı sağlar, iktidarın mutlak güce dönüşmesini engeller, gücü paylaştırır, toplumsal yaşamı düzenler ve müeyyidelerle toplumsal kontrolü sağlar, bir arada yaşayan insanlar arasındaki uyuşmazlıkları çözüme kavuşturur, adaleti sağlar.

Devletin organları hukuk sistemi denetimi altında ise hukuk devleti adını alır. Devletin kendisi de ihtiva edecek şekilde devletin bütün organlarının hukuk sisteminin denetimi ve kontrolü altında olmasıdır. Hukuk devleti eleştiriyi bir hak olarak tanımlamakta ve hukuk dışına çıkan devleti eleştirme veya haksızlığa neden olan kuralları değiştirme hakkını bizatihi anayasada güvence altına almıştır. Devletleri yönetenler ve kanunlar halk üzerinde adaletsiz, baskıcı, eşitlik ilkesine aykırı eylemlerde bulunuyorsa halkın yasa veya idarecilere itaat etmeme ve karşı koyma hakkı vardır. Hukuka tabi olan insanlar, düzeni sağlayıcı, koruyucu hukuk sistemine ve iktidara karşı itaat ve itaatsizlik borçludur. Şöyle ki hukuk sisteminin bünyesindeki kanun ve yasalar düzeni sağladığı, haksızlıklara çözüm bulduğu sürece insanlar onlara itaatle mükelleftir ancak aynı kanun

¹²³ Fahrettin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 23.

ve yasalar haksızlıklara sebep oluyor ve düzeni sağlayamıyorsa insanlar bu yasa ve kanunları değiştirmek zorundadır. Değiştirmek mümkün değilse her birey daha iyi bir hukuk sistemi için bu yasalara itaatsizlik etmek suretiyle insanlar olarak üzerlerine düşen görevi yerine getirmelidir.

Dünya tarihine bakıldığında zaman farklı milletlerden insanların düzeni sağlamak adına farklı şekillerde oluşumlar ortaya çıkardığı ve farklı direnişler gösterdiği görülür. Bu düzeni sağlayıcı oluşum bazen gelenek, görenek şeklinde bazen örf, adet şeklinde bazen ahlak bazen dini değerler olarak ve bazen de hukuk sistemi olarak kendini gösterir.

Hint tarihine bakıldığında Hintu hukuk sisteminin 3000 yıl önce Vedalar ve yerli geleneklere dayandığı daha sonra İslam hukukundan etkilendiği ve en son İngiliz hukukunun etkisi ve egemenliği altında kaldığı görülür. Birçok aşamadan geçerek günümüzdeki hale gelen Hintu hukukunun özünün daha çok din ve geleneklerden oluştuğu görülür. Budizm, çoğunluğun yararı ilkesi ile Hint iktidarına sınır belirlemiştir ve yine Hindistan’da etkili olan Konfüçyüs’ün düşüncelerine göre güven ve ahlak yönetimde asıl olmalıdır. Eğer böyle olmazsa o iktidara karşı halk karşı koyabilmelidir. Konfüçyüs’ün bu konudaki düşüncelerini “Zalim bir iktidar, yırtıcı bir kaplandan daha kötüdür.”¹²⁴ sözünden anlamak mümkündür.

Antik çağda hukuk sistemine bakıldığında Yunan–Roma hukukunun kökenlerinde diğer hukuk sistemlerinde olduğu gibi inanç ve törelerin yer aldığı görülür. Antik çağda hukuk sistemi pagan inanç sistemi içerisinde yer edinmiş, insanlar adalet kavramını Tanrılarda görmüştür. Din temelinden beslenen hukuk sistemi MÖ. 5. Yy’da Solon ve Drakon gibi devlet adamları tarafından sistemsel olarak değiştirilmiş ve hukuk sistemine insani boyut kazandırılmıştır. Din merkezli olmaktan çıkıp insan merkezli bir şekil almasından sonra hızla gelişmiştir.¹²⁵ Demokrasinin günümüzden daha farklı şekilde yaşandığı Yunan hukukunda devlet, vatandaşlarından kendilerini bütünüyle devletin hizmetine vermesini istemiştir. Antik Yunan’da siyasal hak olarak ancak - herkes dâhil olmamak üzere- oy verme hakkı ve yargıç olarak atanabilme hakkı varken özgürlük, devletin kolektif kullanımına katılım olarak düşünülmüştür.¹²⁶ Haksızlığa neden olan yargıçlara karşı direnen Sokrates bilinçli seçme ilkesini yerine getirmekle

¹²⁴ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 30.

¹²⁵ World Arkeoloji, “Antik Çağda Hukuk Sistemi ve Adalet”, Erişim 1 Ocak 2023.

¹²⁶ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 33.

itaatsizlik etmiştir. İçi boşalmış adet ve inançları savunan yargıçlara ölümünü göze alarak karşı durmuş ve bir dönüm noktası olmuştur.

Çin tarihi incelendiğinde hukuk sisteminin özünün Konfüçyüs değerleri ve Çin geleneksel sistemlerinden oluştuğu görülür.¹²⁷ Hukuk Çeu hanedanlığı döneminde filozofların halka birlikte yaşama kurallarını öğretmesiyle, halkın ve devletin birbirine karşı hak ve sorumluluklarını belirlemeleriyle, felsefi ve ahlaki doktrinlerinin yayılmasıyla gelişmiştir. Kong Fu Tzu, Lao Tse, Kong Tse, Meng Tse gibi filozoflar ahlaki düşünceleri ile halkın birbiriyle olan ilişkilerinin düzenlenmesini ve hukuk sisteminin bu ilkeler üzerinde kurulmasını sağlamıştır.¹²⁸ Ahlaki doktrinlerin ve geleneğin etkili olduğu Çin hukuk sistemi farklı tarihlerde yürürlüğe giren yasa ve kanunların değiştirilmesi, yenilenmesi ve sistematik içerisinde birleştirilmesiyle oluşmuştur. Çin'in önemli filozoflarından Lao Tse iktidarı halkın refahını temin etmeye çalışan bir araç olarak düşünmüştür. Adalet kavramını otoritenin eylemlerine sınır belirlemiş ve eğer adalete uygun davranılmazsa idarenin halk tarafından indirilebileceğini savunmuştur.¹²⁹

Eski zamanlardan günümüze değin hiçbir otoriteye sınırsız güç verilmemiş, mutlaka iktidar ilahi kanunlarla veya belirli bazı prensiplerle tahdit ve takyit edilmiştir.

“Hinde Budizm, iktidara umumun fayda ve menfaati gibi bir gaye ve hudut tespit ederken, Yunan filozoflarından Arşitas iktidarın İlâhi kanunlarla tahdidinden; Sokrates üstün ve İlâhi bir hak ve adalet telâkkisi ile iktidarın tahdidi lüzumundan, gayri mektup ve mektup kanunlarla iktidarın takyit olunması mecburiyetinden; Platon, iktidarın, mevcut örf ve âdetlerle ve keza fazilet, ahlâk ve hareket güzelliğini hâkim kılmak gibi bir gayeyi temine matuf olmak üzere yapılan kanunlarla tahdit edilmesinden bahseylemiş ve Roma'da, pozitif âmme hukuku sahasında, hususile kraliyet ve cumhuriyet devirlerinde, iktidarın mevcut kanunlarla tahdidine çalışıldığı gibi doktrin sahasında da, meselâ Cicero tarafından, iktidar için, tabîi hukuk ve tabii kanun gibi hudutlar ileri sürülmüştür.”¹³⁰

¹²⁷ Ahmet Türkmen, “Çin Medenî Kanununa Genel Bir Bakış”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi* 8/16 (2020), 12.

¹²⁸ Abdullah Demir, “Kadim Çin Hukuku”, *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi* 3/3 (2017), 35.

¹²⁹ Recai G. Okandan, “Devlet İktidarının Tahdidi ve Bu Hususta İleri Sürülen Muhtelif Noktai Nazarlar”, *Journal of Istanbul University Law Faculty* 17/1-2 (2011), 3; Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 31.

¹³⁰ Okandan, “Devlet İktidarının Tahdidi ve Bu Hususta İleri Sürülen Muhtelif Noktai Nazarlar”, 4.

Düzeni sağlayıcı unsurlar veya otorite kendini şartlara ve zamana göre yenilemediği takdirde eskiden olduğu gibi adaleti ve düzeni sağlamayabilir, haksızlıklara sebep olabilir veya kendi sınırlarını aşarak baskı rejimine dönüşebilir. İlk ortaya çıktığı zaman adaleti sağlayan, haksızlıkları gideren kanunlar şartlara göre zalim, baskıcı ve hürriyetleri daraltan bir yapıya dönüşebilir. Düzeni sağlayan unsurların artık haksızlıklara neden olmasıyla birlikte o düzene tabi olan insanlar iki farklı tutuma sahip olabilirler. Ya yasalara ve kanunlara eskiden olduğu gibi itaat eder, uyarlar veya yasaların emirlerini yerine getirmez, karşı çıkar, direnirler. Bu direniş tutum ve davranışlara göre farklı şekillerde meydana gelir. İnsanlık tarihinde her ne kadar direnmenin birçok şekli yaşansa da ancak Batı düşüncesinde kesin bir anlam elde etmiştir. Kast sisteminin sebep olduğu eşitsizliklerin çokça yaşandığı Hindistan'da veya İnka toplumu gibi göreceli bir eşitliğin sağlandığı bazı ilkel toplumlarda direnme nadiren vuku bulmuştur.¹³¹ Bu kişiler eşitsizlik sorununu muhtemelen kendi kutsal gelenekleri içerisinde çözüme kavuşturmuştur. Yönetim hukuk ilişkileri noktasında araştırmacılar egemenlik teorisinin ikiye ayrıldığını; yetkinin kaynağını halka dayandıran ve yetkinin tanrısal olduğunu savunan olarak iki grup olduğunu ifade etmişlerdir. Yetkinin halktan olduğunu ifade eden görüş incelenirse adaletsiz eylemler karşısında direniş bir haktır ancak tanrısal bir hak iddiasına dayanan düşüncede direnme hakkı mevcut değildir.¹³²

Yöneten ve yönetilen ilişkilerinde ortaya çıkan itaat sorunu Hristiyanlık tarihi incelendiğinde net bir şekilde görülecektir. İlahi dinler insanların ortaya koyduğu bu düzen sağlayıcı otoriteyi Allah'ın otoritesi olarak kabul etmiştir. Hristiyanlık ve Roma imparatorluğu arasında egemenlik gerilimi dinin inananlarını oldukça zor durumlara düşürmüştür. Devlet başkanından ziyade Tanrı'ya itaati emreden bu doktrin Roma İmparatorluğu tarafından tehdit olarak görülmüş ve yok edilmeye çalışılmıştır. Hristiyanlık ve krallık arasındaki bu süreç Roma'nın Hristiyanlığı resmi din ilan etmesiyle birlikte değişmiştir. Zamanla Yahudilik ve Hristiyanlığın egemen olduğu toplumlarda bu durum değişmiştir. Hukuk, dini özelliğinden ayrılarak daha çok idari ve siyasi bir kimliğe bürünmüştür. Saint Augustinus dünyevi iktidar ile kilise otoritesi

¹³¹ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 32.

¹³² Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 41.

arasında uyum¹³³ kurmaya çalışmış ancak halk tarafından bu düşünce çok benimsenmemiştir. Hristiyan düşüncesi zalim ve adaletsiz otoriteye karşı direnme hakkı üzerine pek çok düşünce geliştirmiştir. Aquinolu Thomas da bu konu üzerine düşünmüş ve iktidarın ancak kamu yararının varlığı ile anlam kazandığını savunmuştur. Adil ya da iyi olan şeyi tespit için kullanılacak ölçütün Tanrı'nın bir tür iradesi addedilen tabii hukukun hükümleri ile uyum içinde olması gerektiğini iddia eden Aquinolu Thomas adaleti sağlamayan yani tabii hukuku takip etmeyen iktidarın indirilmesinin -daha büyük bir zarara sebep olmamak kaydıyla- fitne sayılmayacağı sonucuna ulaşmıştır. Hristiyanlık düşüncesi bünyesinde şartlar oluştuğu takdirde direnişin gerekliliğini savunan düşüncelerin varlığı gibi daha sonraki zamanlarda siyasal otoriteye karşı pasif bir itaati emreden protestan öğretisi ve halk içerisinde çıkacak düzensizliğin, iktidarın baskısından daha kötü olduğunu iddia eden Reformist¹³⁴ fikirler de ortaya çıkmıştır. Otoriteye itaati öngören protestan öğretisi içerisinde daha sonra oldukça farklı bir düşünce gelişmiş ve bu konuda eserler verilmiştir. Stephen Junius Brutus'un yazmış olduğu *Vindiciae Contra Tyrannos* adlı eserde düşünür Tanrı'dan başkasının mutlak hakimiyet sahibi olamayacağı, yeryüzündeki egemenliğin ancak hak ve yükümlülüklerin belli olduğu sözleşmeye dayanabileceğini savunur. Bu eksenle Yaratıcı ile yönetici ve yönetici ile halk arasında gerçekleştirilen bir anlaşmadan bahseden yazar yönetici ile halkın Tanrı'ya boyun eğmek ve birbirlerine karşı sorumluluklarını ifa etmek üzere dünya devleti kuracaklarına dair aralarında bir sözleşme düzenlediklerini söyler. Yöneticinin halka sunacağı adaletli ve iyi bir

¹³³ Augustinus düşüncelerini şöyle ifade etmiştir: “ Kilise ile devleti, ‘Tanrı devleti’ ve ‘Yeryüzü Devleti’ni ayırır gibi ayırmak mümkün değildir. Her iki devlet, bağımsızlıklarını koruyarak bir arada bulunmalıdır. Ancak insanın nihai kurtuluşu, Tanrı tarafından kendi devleti için seçilmesine bağlıdır. Tanrı inayetinin bir parçası olan devlete ve onun kurallarına itaat zorunludur.” Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 44.

¹³⁴ Luther ve Calvin gibi düşünürler baskıya karşı direnme noktasında Aquinolu Thomas'tan farklı şekilde düşünmüştür. Luther devleti Tanrısal bir kurum olarak düşünmüş, insanların tamamı kötü olduğundan dolayı dünyevi otorite gereklidir. Tanrının bir lütfu olarak ortaya çıkan seküler otoriteye karşı çıkmak, direnme Luther'e göre doğru değildir. Haklı olmasalar da kendilerine karşı ayaklanılanları destekleyeceğim, haklı olsalar dahi ayaklanma çıkaran kimselere karşı olacağım diyen Luther'e göre hiçbir direniş masumların kanı dökülmeden ya da başka şiddet olayları olmadan yürütülemez. Luther gibi Calvin 'de iktidara ses çıkarılmamasını istemiş, yeryüzündeki otoriteye gösterilen itaatin Tanrı'ya itaatin bir parçası olduğunu savunmuştur. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 47.

yönetimin mukabilinde halkın itaat yükümlülüğünün zuhur edeceğini aksi halde bu yükümlülüğün düşeceğini ifade etmiştir.¹³⁵

Hristiyan düşüncesi ve Roma devleti arasındaki bariz hâkimiyet kavgası ve gerilim İslamî düşünce ve iktidar arasında gözükmemektedir. İslam devletinin temellerini oluşturan Hz. Muhammed bu çatışmaya mahal vermeyecek şekilde kurum ve kişiler arasındaki ilişkiyi şekillendirmiştir. İslam tarihi incelendiğinde Hz. Muhammed'in doğduğu toplumda Hristiyanlıktaki gibi bir devlet düzeninin olmadığı görülür. Mekke'de toplumun yapısal olarak siyasi otoriteyi reddettiği, mele isimli Mekke'nin ileri gelen aile reislerinin oluşturduğu bir meclis tarafından kararların alındığı, bedevi kültürünün egemen olduğu siyasi ve sosyal bir yapı karşımıza çıkmaktadır. Toplum her ne kadar yerleşik hayata geçse de hala bedevi kültürünün izleri devam etmekte ve gerçek anlamda bir devlet düzeni kabul etmemektedir. Şehirde herhangi bir hukuksal kuruluş olmadığı için kişiler kısas, kan davası ilkeleri gibi olgulara başvurmaktadır. Bu ortamda akrabalık bağları, kabilecilik oldukça önemlidir. Hz. Muhammed böyle bir ortamda zengin-fakir, köle-hür, arap-acem ayrımı yapmaksızın inanç birliğini esas alarak yepyeni bir devlet düzenini, Medine toplumunu oluşturmuştur. Oluşturulan bu devlet daha önce kurulan devlet yapılarından farklı olmakla beraber toplum, Roma devletinde halkın karşılaştığı gibi devlet ve inançları arasında bariz bir sıkıntı yaşamamıştır.

İslam medeniyeti içerisinde direnme hakkının olmadığı veya muhalefetin hoş karşılanmadığı noktasında ileri sürülen görüşler taraflı olup yeterince araştırmaya dayanmamaktadır.¹³⁶ Direnme hakkına Hristiyan öğretilerinden farklı şekilde bakan İslam düşüncesinde muhalefeti daha iyi anlayabilmek için İslamiyet'in doğuşundan sonra devletin kuruluşu ile oluşan medeniyeti incelemek, devlet ve kişiler arasındaki ilişkiyi araştırmak daha yerinde olacaktır.

¹³⁵ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 52.

¹³⁶ Muhammed Ziauddin er-Rayyis, *en-Nazariyyatü's-Siyasiyyeti'l-İslamiyye* (Kahire: Matbaatü'l-Lecneti Beyani'l-Arabî, 1952), 248; Abdulnasır Süt, "İslam Düşüncesinde Muhalefet", *Milel ve Nihal* 15/2 (2018), 63; Recep Ardoğan, "Teorik Temeller ve Tarihsel Gerilimler Arasında İslam Kültüründe Siyasal Muhalefet", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2004), 176; Şükrü Özen, "İhtilaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21/565.

3.2. İslam Hukukunda Hak Kavramı

Batılın zıttı, gerçek, münasip durum, sahih, doğru ve kesin anlamına gelen hak kelimesinin çoğulu hukuktur.¹³⁷ İslam dininde her bireyin dini, ırkı, cinsiyeti fark etmeksizin en başta Allah-ı Teâlâ olmak üzere kendine, ailesine, topluma ve hatta tüm kâinata karşı hak ve sorumluluklarının olduğunu Hz. Muhammed bizatihi örnek olarak Müslümanlara göstermiş ve bu bilinci sahabilere öğretmiştir. İnsan doğduğu andan itibaren hatta anne karnında cenin durumu da dâhil olmak üzere bazı temel haklara sahiptir. İslam Peygamberi Hz. Muhammed insanların en temel ve önemli hakkının hayat hakkı olduğunu ifade etmiştir. Buna ek olarak izzet, haysiyet, namus, mal, mülk edinme gibi, insan denince akla gelen ve onu tamamlayan maddi manevi değerlerin Kur'an-ı Kerim'de ve sünnette, temel haklardan olduğu vurgulanmıştır.¹³⁸ İslam hukukuna göre her bir kişi siyasal katılımda ve kanun önünde her anlamda eşittir. Hz. Muhammed bu anlamda topluma öncülük etmiş ve eşitliğin en güzel örneklerini insanlara göstermiştir. Şöyle bir örnekle durumun keyfiyeti çok daha net şekilde anlaşılabilecektir. Bir gün Hz. Peygamber ashabıyla bir yerde otururken henüz peygamberi hiç görmemiş bir adam gelir ve topluluğa bakar. "Muhammed hanginiz?" diye sorar...¹³⁹ Sahabe ve Hz. Muhammed gerek kılık kıyafetlerinde gerek oturma düzenlerinde ve gerek ilişkilerinde o kadar eşit, ahlaklı ve o kadar mütevazıdılar ki dışarıdan gelen birisi Hz. Muhammed'i sahabilerin arasından ayırt edememiştir. Sahabiler arasında mal, iktidar, konum veya makamdan kaynaklanan farklılığın olmaması, hakların eşit olması İslamiyet'in öğretilerindendir. Bu hak ve sorumluluk bilincini Hz. Muhammed toplumun zihnine öyle güzel işlemiştir ki sonraki nesillerde dahi bunun izlerini görmekteyiz. Nerede olursa olsun hakkı söyleyip hiçbir kınayanın kınamasından korkmamak¹⁴⁰ düsturu ile toplumu yetiştiren Hz. Muhammed, devlet başkanına itaatin sınırsız olmadığını, maruf konularda itaatin gerekliliğini¹⁴¹ açıkça belirtmiştir.

¹³⁷ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî İbn Manzûr, (حقوق) *maddesi* (Daru'l-Sadr, ts.), "Lisânu'l-Arab", 10/49.

¹³⁸ Aydın Kudat, "Hak ve Hukuk Kavramları Üzerinde Bir Değerlendirme", *Adam Akademi* 4/2 (2014), 93.

¹³⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî* (Suudi Arabistan: Vizaratü Şuûnü'l-İslamiyye ve'd-Da'veti ve'l-İrşadi's-Suûdiyye, 1997), 1/18.

¹⁴⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*, çev. Haydar Hatipoğlu (İstanbul: Kahraman Yayınları, ts.), 8/14.

¹⁴¹ er-Rayyis, *en-Nazariyyatü's-Siyasiyyeti'l-İslamiyye*, 246.

İslam Hukuku, insanların hak ve hürriyetlerinin tamamını garanti altına alan, toplumun her bir üyesinin hak ve sorumluluklarını en adil şekilde ortaya koyan kurallar manzumesidir.¹⁴² Yönetici ve yönetilen kanun önünde eşittir. İslam hukukunda esas olan itaat olmasıyla birlikte devlet başkanına itaat takyit¹⁴³ ve tahdit edilmiştir. Devlet başkanı Kur'an ve sünnet ekseninden ayrılırsa azledilebileceği rivayet edilmiştir.¹⁴⁴ Gazzâlî “İnsanları ma'rûfa, şeriatın hükümlerine uymaya çağırmadıkça devlet başkanına itaat farz değildir”¹⁴⁵ demiştir. Allah-ı Teâlâ'nın insanlara vazettiği haklar ve sorumlulukların yanı sıra akıl ve bedihi kurallar da zalimi engellemeyi, mazlumun hakkını savunmayı, görüş ayrılıklarını uzlaştırma gibi konuları zorunlu kılmıştır.¹⁴⁶

3.3. İslam Düşüncesinde Yönetici-Yönetilen İlişkisi

İslamiyet bir din, kültür ve medeniyettir. İslamiyeti bize tebliğ ve tebyin eden Hz. Muhammed'in öncelikli amacı bizatihi devlet kurmak değil Medine toplumunu inşa etmek suretiyle istenen ideal devletin vatandaşlarını yetiştirmektir. Medine toplumunun teşekkülünde en önemli rol Hz. Muhammed'indir. 622 yılında Hz. Muhammed Medine'ye hicret etmiş ve Müslümanların dini ve siyasi liderliğini başkanlığını yapmıştır. Zira Peygamber, kendisine indirilen kitabı insanlara ulaştırma ve açıklama görevinin yanı sıra kamu işlerini tertip etmek (imâmet) ve insanlar arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmekten (kazâ) da sorumludur. Hicretinin akabinde ensar ve muhacirler arasında muâhât/kardeşlik ilan etmiştir. Her kabilenin kendi siyasi otoritesi dışında başka bir düzeni kabul etmediği Medine'de siyasi birliği oluşturmak adına Müslümanlar ve Yahudi, Hristiyan ve müşrik Araplarla Medine Sözleşmesi'ni imzalamıştır.¹⁴⁷

Kendi oluşum dönemindeki şehir devletlerinin yapısından oldukça farklı olan Medine toplumu Peygamberimizin etkileriyle siyasal katılımda ve yargı önünde eşitliğin esas olduğu bir surette inşa edilmiştir. Kralların asla yanılmayacağı ilkesinden hareketle

¹⁴² Kudat, “Hak ve Hukuk Kavramları Üzerinde Bir Değerlendirme”, 98.

¹⁴³ Abdülkerim Zeydân, *el-Ferd ve 'd-Devle fi 'ş-Şerî'ati'l-İslâmiyye* (Bağdat: Matbaatü Selman el-'Azamî, 1965), 62.

¹⁴⁴ Zeydân, *el-Ferd ve 'd-Devle fi 'ş-Şerî'ati'l-İslâmiyye*, 35.

¹⁴⁵ er-Rayyis, *en-Nazariyyatü's-Siyasiyyeti'l-İslâmiyye*, 247.

¹⁴⁶ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihâl (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 3/152.

¹⁴⁷ Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, 31.

kralları yargılamayan¹⁴⁸ İngiliz hukuk sisteminden farklı olarak İslam hukukunda her fert -yönetici de olsa- kanun önünde eşittir. Hak ve sorumlulukların kaynağı sadece yöneten-yönetilen arasında olan mutabakat sebebiyle değil ek olarak Allah ile yapılan sözleşmeden kaynaklı olarak zuhur eder. İslam, temel ilkeler koymak ve bazı tavsiyelerde bulunmak vasıtasıyla siyasi işlerde müminlerin iradelerini ön plana çıkarmıştır. İslam kültürüne göre yetiştirilen topluma Hz. Muhammed hem peygamberlik hem başkanlık etmesine rağmen kraliyet ve demokrasi gibi net bir siyasal görünüm mevcut değildir.¹⁴⁹ Hz. Muhammed'in vefatına değin Müslümanlar, devlet başkanının kim olacağına ya da yönetim şeklinin ne olacağına dair hiçbir ihtiyaç duymamış ve buna dair herhangi bir beyanda bulunmamışlardır. Bu sorular ve beraberinde gelen kurumsallaşmış devlet olgusu dört halife döneminde her birinde farklı olacak şekilde istişare, tayin (tavsiye), şura¹⁵⁰ ve seçimler yapılarak cevap bulmuştur. Hilafet Hz. Muhammed'in vefatından sonra yönetim şeklini ifade etmek için kullanılan bir isimdir. Yöneticilerin Allah'ın temsilcisi anlamında değil Hz. Muhammed'i temsilen halife olarak adlandırıldığı, halifetullah sıfatının Hz. Ebû Bekir tarafından reddedildiği,¹⁵¹ Hz. Ömer'in "emiri-l'müminin" sıfatını kullanmayı tercih ettiği bilinmektedir. Kullanılan isimler yönetimin Tanrı'nın iradesine dayandırılmadığının dolayısıyla muhalefetin mümkün olduğunun işaretidir. Hz. Ebû Bekir yönetici olarak seçildiğinde:

"Ey Müslümanlar! Ben size devlet başkanı olarak seçilmiş bulunuyorum. Hâlbuki sizin en hayırlınız değilim. Şayet size hizmet edebilirim, bana bu hususta yardımcı olunuz. Şayet hizmette kusur edersem, beni ikâz edersiniz. Şu hususa da işaret etmek isterim ki sizin kuvvetliniz zayıfın hakkını alıncaya kadar benim yanımda zayıftır. Zayıfınız da benim yanımda kuvvetliden hakkını alıncaya kadar kuvvetlidir."¹⁵²

sözleriyle yönetimin keyfiyeti hakkında bilgi vermiş, herkesin eşit olacağını ifade etmiştir. Yine Hz. Ömer halife olduğu dönem içerisinde doğru yaparsam bana yardım edin, yanlış yaparsam beni düzeltin demiştir. Yanlış yaptığında, okun ateşte düzeltilmesi

¹⁴⁸ Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, 91.

¹⁴⁹ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 59.

¹⁵⁰ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihâl (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, 3/410.

¹⁵¹ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sulţâniyye*, thk. Ahmed Cad (Kahire: Daru'l-hadis, 2006), 39.

¹⁵² Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, 98.

misali düzeltileceği ibaresini kullanan kişiye, “Beni, haksızlık ve yanlışlıklar yaptığımda düzelterek bir kavmin başına getirdiğinden dolayı Allah’a şükürler olsun!” şeklinde karşılık vermiştir.¹⁵³

Âl-i İmrân sûresi 159. âyetinde Hz. Peygamber’e müminlere danışarak karar vermesi emredilmiş ve Şûrâ sûresi 38. âyetinde ise istişare ile karar vermek müminlerin övgüye değer bir niteliği olarak zikredilmiştir. Nitekim Hz. Muhammed döneminde Müslümanlar Hz. Muhammed bir peygamber ve devlet başkanı olduğu halde, farklı düşündükleri konularda aynı fikirde olmadıklarını açıkça beyan etmişlerdir. Bedir savaşında ordunun konumunu kuyuların yanına hizalanması, Hendek savaşında hendek kazma fikri gibi birçok konuda sahabiler fikirlerini açıkça ifade edebilmişlerdir. Muhalefet daha çok istişare ekseninde kendine yer bulmuştur. Dört halife dönemindeki muhalefet ise iki kısımda incelenebilir. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemi incelendiğinde daha çok bireysel muhalefetin olduğu, kişilerin iktidarı, yönetimi değiştirme amacıyla değil, düzeltme maksadıyla eleştirdikleri, iktidarın da bu samimi muhalefete olumlu yaklaştığı ve ikna etmeye çalıştığı görülür. Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde ise genellikle muhalefetin düzeltme maksadıyla değil, yönetimi değiştirme amacıyla yapıldığı ve iktidarın da bu eleştirileri cevaplarken ikna edicilikten uzak, sert bir üslupla cevap verdiği görülür.¹⁵⁴ Dört halife döneminden sonra Hz. Muâviye yönetim şeklini değiştirerek saltanat sistemi getirmiş ve Emevî Hanedanlığını kurmuştur.¹⁵⁵

Zaman zaman kurulan devletler ve yönetilen kişiler arasında farklı konularda uyuşmazlık, anlaşmazlık meydana gelmiş ve bu durum muhalefete sebebiyet vermiştir. Muhalefet devletin bekası ve gelişimi için şarttır, ancak muhalefetin keyfiyeti ve iktidarın muhalefete nasıl baktığı da önemlidir. Yöneticiler ve devletin dolayısıyla iktidar ve devletin aynı olmadığı, iktidarın Tanrı’nın iradesine dayandırılmadığı dolayısıyla hükümete olan muhalefetin Tanrı’ya veya devlete karşı olmadığı idrak edilmelidir. Böylece devletler değişmeden hükümetler değişse bile herhangi bir sıkıntı çıkmayacaktır. İktidarı Tanrı’nın iradesine dayandırma eğilimi, yönetim şeklini mülke

¹⁵³ Halit Çil, “Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu”, *Halife Ömer’in Liderlik ve Yönetim Anlayışı*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018), 1/249.

¹⁵⁴ Şaban Öz, “İslam Siyaset Geleneğinde Muhalefet Üzerine Bazı Mülâhazalar-Hulefâ-i Râşidin Dönemi-”, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 5 (2016), 68.

¹⁵⁵ Nişancı, *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?*, 61.

dönüştüren Emevîler döneminde meşrulaştırma ve halkı yatıştırma amacıyla kullanılmaya başlanmıştır.¹⁵⁶ İnsanların eşit, fikir ve eylemlerinde özgür olduğunu savunan müslümanlar Emevî hanedanlığının yönetim biçimini kabul etmemiş, Emevî hanedanlığı da kendi döneminde yönetim şeklinin yasallığını cebri düşünce ile sağlamaya çalışmıştır. Kader düşüncesi ve yönetimin Allah'ın iradesine dayandırılması halkı yatıştırıcı bir rol üstlenmiştir. O dönemde buna karşı çıkan muhalif düşünce Mutezili öğretilerdir. Mutezili öğreti devlet üzerinde etkili olunca irade hürriyetini savunması ve cebri görüşte olanları karşıt görüş olarak koruması beklenirken hayattan kopuk ve aykırı, uç bir fikir sayılarak hür düşünce adına görmezden gelinmiş ve Kur'an'ın yaratılmış olduğu görüşünün ulemaya dayatıldığı mihne olayları yaşanmıştır. Her iki dönemde de yöneticiler iktidarı Allah'ın iradesine dayandırmak suretiyle meşruiyeti sağlamaya çalışmış ve muhalefeti kabul etmemiş, hatta muhalefeti ilahi iradeye karşı çıkmakla bir tutmuştur. Egemenliğin gücünü ilahi iradede aldığını ve yalnızca ilahi iradeye karşı sorumlu olduğu fikri, peygamberimizin bize beyan ettiği İslamiyet ile bağdaşmaz.¹⁵⁷

Ehl-i sünnet, Mutezile, Hariciler ve Mürcienin oluşturduğu grupların ekserisi iktidarın kaynağının ümmetin seçim ve ittifakı olduğu görüşündedir. İktidarın tanrısal olmadığı ifadesi siyasal gücün mutlak olamayacağını, sınırsız bir egemenliğe dönüşmeyeceğini belirtir. İslami düşüncede var olan egemenlik sınırlı ve mülke dönüşmeyen bir yapıda olduğu için muhalefet meşru bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yöneticiler yalnızca Allah'a karşı değil, topluma karşı da sorumludur. İslam siyaset anlayışında yönetime katılma ahlaki ve hukuki olduğu için yönetimin yanlış uygulamalarında kişiler hukuk adına yanlış olan karar ve politikalara karşı çıkabilir.¹⁵⁸ İslam'da, hulefa-i raşidinden sonra dinin temsilcileri olarak âlimler, siyasetin temsilcileri olarak ise yöneticiler olmuştur. Âlimlerin devlet adamlarıyla ilişkileri ve siyasete dair görüş ve tutumları farklı şekillerde vuku bulmuştur:

¹⁵⁶ Ardoğan, "Teorik Temeller ve Tarihsel Gerilimler Arasında İslam Kültüründe Siyasal Muhalefet", 179.

¹⁵⁷ Mevlüt Uyanık, *İslam Siyaset Felsefesinde "Sivil İtaatsizlik" Kavramı* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001), 47; Ardoğan, "Teorik Temeller ve Tarihsel Gerilimler Arasında İslam Kültüründe Siyasal Muhalefet", 180.

¹⁵⁸ Ardoğan, "Teorik Temeller ve Tarihsel Gerilimler Arasında İslam Kültüründe Siyasal Muhalefet", 183.

- a. İktidarın haksız uygulama ve politikalarına karşı bilfiil isyan etmek ve ortaya çıkan isyanları desteklemek
- b. iktidarın yanlışlarına lafzî muhalefet etmek
- c. iktidar ile isyancılar arasında tarafsız kalmak
- d. iktidarın her türlü uygulamasını onaylamak ve onlardan yana taraf tutmak.¹⁵⁹

3.4. İslami Literatürde Muhalefet ve Direnme Hakkı

Devletten devlete değişen düzen sağlayıcı unsurlar kendini şartlara ve zamana göre yenilemediği vakit eskiden olduğu gibi adaleti ve düzeni sağlamayabilir, haksızlıklara sebep olabilir. Bu durum muhalefeti ortaya çıkarır. Muhalefet sosyal ve siyasal yaşantının olduğu yerde doğal olarak var olacaktır. Muhalefet; fikir zenginliği, devletin veya insanların eylem ve düşüncelerini denetleyen bir araç olarak düşünüldüğü gibi fikrî birlik ve toplumsal bütünlüğe zarar verici bir durum olarak da düşünülmüştür. Muhalefet zamana, şartlara, amaçlara ve taraflara bağlı olarak farklılaşır.¹⁶⁰ Muhalefet kelimesi (خ ل ف) kökünden türemiş mastardır.¹⁶¹ Önde gitmek, öne geçmek'in zıttı olan kelime geri kalmak, arka, ayrılığa düşmek, muhalefet etmek, arkasında bırakmak, halef olarak bırakmak, varis bırakmak, ardından gelmek¹⁶² anlamlarına gelmektedir. Muhalefet ve aynı kökten türeyen ihtilaf kavramına İslam âlimleri farklı anlamlar yüklemiştir. Ragıp el-İsfahânî tutum ve sözlerde birinin gittiği yoldan başka bir yol tutma anlamını yüklemişken Seyyid Şerif Cürcanî hilaf kavramına iki muarız taraf arasında hakkın ortaya çıkabilmesi için ortaya çıkan tartışma olarak tanımlamıştır. Zamanla iki kelimeye yüklenen anlamlar farklılaşmış, ihtilaf veya hilaf kelimesi âlimlerin görüş ayrılıkları, mezhebî farklılıklar için kullanılırken muhalefet kelimesine daha çok olumsuz anlamlar yüklenmiştir.¹⁶³

İnsan irade sahibidir. İrade, özgürlüğü de kendinde barındıran, kişinin tercih yapabilmesi, seçebilmesi, karar verebilmesidir. İnsan tercih yapabildiği, iyiyi seçebildiği için değerlidir. İnsanların yaptığı seçimler, beğendiği fikirler, tecrübeleri

¹⁵⁹ Maksut Çetin, "İmam Ebû Hanîfe'nin Siyaset Anlayışı Ve Siyasî Tutumu", *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* Özel Sayı (2019), 27.

¹⁶⁰ Süt, "İslam Düşüncesinde Muhalefet", 61.

¹⁶¹ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî İbn Manzûr, (خ ل ف) *maddesi* (Daru'l-Sadr, ts.), "Lisânu'l-Arab", 9/82.

¹⁶² İbn Manzûr, ts., "Lisânu'l-Arab", 9/84.

¹⁶³ Süt, "İslam Düşüncesinde Muhalefet", 63.

farklılaştığı için bir konu hakkındaki düşünceleri, değerlendirmeleri de farklılaşır. Farklı fikirler beğenilip desteklenebildiği gibi bunun aksi de ihtimal dâhilindedir. Gerek insanlar arasında gerek devlet ve halk arasında bu görüşler beğenilmediği zaman muhalefet doğal bir süreç olarak kendini gösterir.

İslam hukukçuları devletin fonksiyonlarını teşri, icrâ, kazâ, maliye ve murakabe olarak beş kısma ayırmışlardır. Bu fonksiyonlardan murakabe; yöneticileri kontrol etme, ihtiyaç hasıl olduğunda onları uyarma ve doğru yola çağırma gibi görevleri içeren ümmete ait bir salahiyyettir. İslam ümmetinin tüm fertleri hukuk ve adaletin koruyucuları ve gözeticileri olmakla sorumludur. Emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker, meşveret ve bey'at prensiplerine dayanan bu fonksiyonu genelde ümmet adına hukukçular ve din âlimleri ifa etmektedir.¹⁶⁴

İslam tarihine bakıldığı takdirde görüş farklılıkları –yapıcı olmak kaydıyla- hoşgörülle karşılanmış, zaruret, rahmet ve servet olduğu düşünülmüştür.¹⁶⁵ İslamiyet Müslümanların her işinde ve görüşünde adaletli olmasını, doğru inanca sahip olmasını, güzel amellerde bulunmasını istemektedir ve bütün bunlar için birliğe ihtiyaçlarının olduğunu bildirmektedir. Müslümanların birleşmeleri hususuna vurgu yapılmaktadır. İstişare ortamında çıkan, yapıcı olan muhalefet dışında meşru yönetime itaat etme ilkesinin İslamiyet'te asl olduğu görülür. Hz. Muhammed devlet başkanına itaatin kendisine itaat olduğunu, imama isyan etmenin kendisine isyan olduğunu¹⁶⁶ söylemek suretiyle devlet başkanına itaatin önemini vurgulamıştır. Daha büyük zararlara yol açılmaması için ayrılık, muhalefet ancak yönetimin meşruiyetinin kaybolması durumunda ortaya çıkar. Ancak temel hak ve özgürlüklerin kaynağı iktidar olmadığı için kişilerin haklardan yararlanma, sorumluluklardan muafiyet konusunda ayrıcalığı olmadığı gibi iktidara kayıtsız itaat zorunluluğu da yoktur. Örneğin Hz. Muhammed bir günah işlemekle emrolunduğu zaman hiçbir amiri dinlemek ve itaat etmek yoktur, başınızdakilerden kim size Allah'a isyan etmeyi emrederse sakın o kimseye itaat etmeyin buyurmuştur.¹⁶⁷ Klasik literatüre bakıldığında itaatsizliğin durumu devlet

¹⁶⁴ Hayreddin Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku* (İstanbul: Ensar Neşriyat, ts.), 1/178.

¹⁶⁵ Süt, “İslam Düşüncesinde Muhalefet”, 62.

¹⁶⁶ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*, ts., 8/5.

¹⁶⁷ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*, ts., 8/12.

başkanının adil, fasık¹⁶⁸, zalim ve kâfir olmasına bağlı olarak değişmektedir. Adil devlet başkanına itaatsizliğin suç olduğu, kâfir devlet başkanına başkaldırmanın ise -gücü yetenler için- vucubiyet olduğu nakledilmiştir.¹⁶⁹ Devlet başkanına itaatin sınırsız olmadığı ve ancak meşru işlere mahsus olduğu hadisler incelendiğinde görülür.

Allah-ı Teala, genelde bütün Müslümanlara ve özelde Müslüman yönetici ve âlimlere “iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma” (Âl-i İmrân, 3/104) ilkesiyle yükümlü tutmuştur. Ve yine Ali İmran 104. ayette “Sizden hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun...” buyurarak¹⁷⁰ insanların toplum içerisinde bir anlamda sosyal kontrol mekanizması oluşturmasını istenmiştir. Hz. Muhammed bu bilincin önemine vurgu yapmış ve “Sizden her kim bir kötülük görürse onu eliyle düzeltsin, buna gücü yetmeyen diliyle karşı çıksın, bunu da yapamayan (kötülüğe) kalben buğzetsin ki, artık bu da imanın en zayıf derecesidir.”¹⁷¹ buyurmuştur.

Nisa sûresi 59. Ayette Allah’a ve peygambere itaatten sonra ulû’l-emre yani idarecilere itaat emredilmiştir. Kur’an-ı Kerim ve peygamberin hadisinde itaate dair pek çok delil bulunmakla birlikte bu itaatin sınırsız olmadığı Hz. Peygamberin mâsiyette itaat yoktur¹⁷² hadisi ile anlaşılmaktadır. İktidarın sınırsız egemenliğe dönüşmesini engellemek adına bazı tahditler konulmuş, istişare ve emr-i bi’l-ma’rûf nehy-i ani’l-münker ilkesi aracılığıyla Müslümanların aktif olarak siyasete katılımını amaçlanmıştır. Müslüman olan her ferdin seçme hakkı, danışma hakkı, murakabe hakkı, azletme hakkı, seçilme ve adaylık koyma hakkı mevcuttur.¹⁷³ Bu haklar vasıtasıyla her bir fert ilahi iradenin kendi üzerlerine yüklediği sorumluluğu yerine getirmiş olacaktır. Eğer iktidar adaleti sağlamıyor ve haksızlıklara son vermiyorsa, baskıcı ve zalim ise Müslümanlar için üç türlü yaklaşımın ortaya konduğu söylenebilir. Her üç yaklaşımda da devlete muhalefet şekilleri farklı olsa da baskı ve zulme rıza gösterilmez. Bunlardan ilki Hariciler ve Şia’nın bazı kollarının tercih ettiği, fırsat ve imkân bulurlarsa ayaklanmayı

¹⁶⁸ İmâmü’l-Haremeyn Ebü’l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *Ğıyâsü’l-Ümem fi İltiyâsi’z-Zulem*, thk. Mustafa Hilmî - Fuad Abdülmün’im (İskenderiyye: Daru’d-Da’veti, 2008), 1/75.

¹⁶⁹ Yusuf Eşit, *İslam Kamu Hukukunda Devlet Birey İlişkisi (Şâfiî Mezhebi Örneği)* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015), 156; İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*, ts., 8/16.

¹⁷⁰ İbn Hazm, *el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ’ ve’n-Nihâl* (Dinler ve Mezhepler Tarihi), 3/418.

¹⁷¹ İbn Hazm, *el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ’ ve’n-Nihâl* (Dinler ve Mezhepler Tarihi), 3/426.

¹⁷² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, (Beyrut: Darü’l-İbn Kesîr, 2002), “Kitabu’l-Cihad ve’s-Siyer”, 108 (No. 2955).

¹⁷³ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, 1/195.

ve iktidarı devirip daha ehil birinin getirilmesini savunan devrimci tavidir.¹⁷⁴ İkincisi ise Ehl-i Sünnet ve İmamiyye'nin tercih ettiği, iktidara ve iktidarın politikalarına karşı siyasi, dini ve toplumsal birliğin bozulmaması adına pasif muhalefeti tercih eden, sabırlı olmayı savunan sabır ekolüdür.¹⁷⁵ Sonuncusu ise ilk iki tavır arasında yer tutan şartlar olduğu takdirde güç yetirilebiliyorsa aktif muhalefeti savunan Mu'tezile ve Ebû Hanîfe'nin tercih ettiği temekkün düşüncesidir.¹⁷⁶

İslam medeniyetinin etkili olduğu devletler ve imparatorluklar incelendiği zaman hukuk üzerinde dinin etkili olduğu, din ve hukukun iç içe geçtiği ve dinin insanlar arasında yayılmasını istediği ilkenin adalet ve iyiliği emredip kötülükten sakındırmak olduğu görülür. Din başkasının canına, haklarına, malına saygılı olmayı emreder ve zarar vermeyi yasaklar. Bu emir ve yasaklar hukuki olarak yazılı olmasa bile insanlar bunu dinin gereği olarak yerine getirirler. Her insanın kendine, topluma, devlete ve Tanrı'ya karşı bireysel sorumluluğu vardır. İslamiyet'e bakıldığı takdirde bu sorumluluk ve bilinç ahlak olarak insanlarda tezahür eder. Yönetici kesim de dâhil tüm kişilerin işlerini danışma ve istişare ile halletmesi gerektiği istenmiştir. Hak ve doğru olanın ortaya çıkmasında veya seçilmesinde istişarenin büyük payı vardır. Aynı zamanda denetim yollarından biri olan istişare muhalefetin meşrulaşması için önemli bir alandır.

İslamiyet'te her bir birey doğrudan Allah'a karşı sorumludur. Asıl uyulması gereken kanun kişinin vicdanıdır. Eğer iktidarın politikası ile vicdanın kişiden istediği çatışırsa kişi hak ve adalete uygun olan üst yasayı dinlemeli ve muhalefet etmelidir. Muhalefete konu olan meselenin kişisel çıkarlardan ziyade toplumsal maslahata yönelik olması ona meşruluk sağlar. Yapılan muhalefetin keyfiyeti ve amacına bağlı olarak İslamiyet'in muhalefete bakışı değişir. Hak ve adaleti gerçekleştirmek, haksızlıkları ortadan kaldırmak, var olan bir düşünceye daha iyi bir alternatif oluşturmak için ise İslamiyet muhalefeti her Müslümana zorunlu kılar.

¹⁷⁴ Nevin Abdulhalık Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 187.

¹⁷⁵ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*, ts., 8/15; Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, 229.

¹⁷⁶ Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, 275; Süt, "İslam Düşüncesinde Muhalefet", 79; Kadir Canatan, "Beyan Sosyolojisi ve Bir Beyan Biçimi Olarak 'Müspet Hareket'", *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 6/13 (2018), 114.

İtaatsizlik ve ayaklanma aynı kefeye konulmamalıdır. Zira itaatsizliğin ayaklanmayı da kapsayan daha genel bir manası vardır.¹⁷⁷ Devlete muhalefet her zaman devletin değişip gelişmesi, daha iyi bir yönetim ve daha adaletli kanunlar ortaya çıkması gibi istenilen faydayı vermeyebilir ve istenilen özelliklerde ortaya çıkmayabilir. Örneğin; yol kesmek ve haydutluk, isyan ve ihtilal/bağy suçları vb. klasik literatürde hırâbe veya kat‘u’t-tarîk olarak adlandırılan bu suç; güç kullanarak yol kesmek veya baskın yapıp mala ve cana saldırmak, toplum düzenini ve emniyeti ihlâl etmektir. Bağy ise zulüm etmek,¹⁷⁸ haktan ayrılmak, kötü davranmak, isyan etmek¹⁷⁹ gibi manalar taşır. İlk zamanlar Hz. Peygamber döneminde irtidat, bağy ve haydutluk kavramsal olarak iç içe geçmiş gibi görünse de sonraki dönemlerde her bir suçun özellikleri belirginleşmiş ve birbirinden ayrılmıştır. Haydutluk suçu bir çeşit başkaldırı ve muhalefet sayılsa da bağy suçundan farklı olarak mevcut siyasî iktidara baş kaldırma amacı yoktur ve herhangi bir te‘vile dayanmaz.¹⁸⁰ Dinin çizdiği sınırları aşma, haktan ayrılma,¹⁸¹ taşkınlık çıkarma,¹⁸² Allah’a karşı gelme anlamlarını da taşıyan bağy suçu fıkıh terimi olarak “veliyyül’emrin daire-i itaatinden bir tevile mebni haksız yere çıkararak tegallübde bulunmak”¹⁸³ anlamına gelir.

Hucurât sûresinde müminlerden iki grup birbiriyle savaşıyor olursa aralarının düzeltilmesi ve bir grup diğerine bağyederse Allah’ın emrine dönünceye dek bağilerle savaşılmaması istenmiştir. Bağy eğer yönetilen kesimde ise yöneticinin onu engellemesi ve adaletsizliği ortadan kaldırması gerekir. Eğer adaletsizlik ortaya çıkaran taraf yönetilen değil de yönetici kesimden ise halkın yöneticiyi herhangi bir sıkıntı ortaya çıkmaması kaydıyla nasihat veya daha üst bir yöntem kullanarak doğru yola getirmesi gerekir.¹⁸⁴

¹⁷⁷ Eşit, *İslam Kamu Hukukunda Devlet Birey İlişkisi (Şâfiî Mezhebi Örneği)*, 156.

¹⁷⁸ Mustafa el-Hin vd., *el-Fıkh ‘ul-Menhecî ala Mezheb ‘il-İmam eş-Şâfiî*, çev. Ali Arslan (İstanbul: Huzur Yayınları, 1998), 4/195.

¹⁷⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*, çev. Haydar Hatipoğlu (İstanbul: Kahraman Yayınları, ts.), 10/486.

¹⁸⁰ Ali Bardakoğlu, “Eşkiya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 11/466.

¹⁸¹ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*, ts., 10/486.

¹⁸² Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî İbn Manzûr, (ب-غ-ي) *maddesi* (Daru’l-Sadr, ts.), “Lisânu’l-Arab”, 14/78.

¹⁸³ Melikşah Aydın, “İslam Hukukuna Göre İsyan (Bağy) Suçu ve Cezası”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 23/2 (Aralık 2015), 51.

¹⁸⁴ Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverî, *el-Hâvi’l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Mu’avviz - Adil Ahmed Abdulmevcud (Beyrut Lübnan: Daru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1994), 3/371; İbrahim Salkını, “تداخل المعاني في المصطلح الواحد (مصطلح البغي أنموذجاً)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 34 (Ekim 2019), 213.

Bağy'ın kavramsal olarak ne olduğu¹⁸⁵ ve bağy suçunu işleyenlere verilecek ceza mezheplere göre farklılık arz etmektedir.¹⁸⁶ Ehl-i Sünnet ve'l Cemaatin görüşlerine ve inançlarına aykırı fikirleri olan kişiler bir yere toplanıp cemaat oluşturmadıkça onlara dokunulmayacağı ve farklı muamelede bulunulamayacağı ortaya konmuştur.¹⁸⁷ Eğer bu kişiler kendi görüşlerini ve inançlarını diğer Müslümanlar arasında yaygınlaştırmaya çalışırsa uyarılır ve engel olunur, devam edildiği takdirde tazîr cezası verilir. Diğer bir içtihat ise bu kişiler bir yere toplanıp cemaat oluştursalar bile devlete itaatsizlik etmedikleri müddetçe savaşılmaz.¹⁸⁸ Devlete isyan ederler ve başa geçmek isterler ise kuvvet kullanılarak yola getirilmesi savunulmuştur. Her ne kadar devlete isyan etmiş olsalar dahi bu kişilere yapılan muamele ile kâfirlere yapılan muameleden, kaçan kişilerin takip edilmemesi, sapıklıktan uzaklaştırmak amacıyla savaşılmaması, yaralı ve esirlerin öldürülmemesi, mallarının ganimet olarak alınmaması, çocuklarının ve eşlerinin köleleştirilmemesi ve mallarına zarar verilmemesi vb. noktalarında birbirinden farklılaşmaktadır.¹⁸⁹ Hz. Ali'nin halifeliği sırasında kendisine karşı başkaldıran Haricilere önce onlar kılıç çekmeden bir müdahalede bulunmamış, çatışma akabinde ise onların kadın ve çocuklarını köleleştirmemiştir.¹⁹⁰

Bağy suçu ile sivil itaatsizlik devlete karşı gelme, hak bildiği bir şey uğruna savaşma noktasında birleşmeler de birçok açıdan farklılaşmaktadır. Örneğin bağy suçunda devletin başına geçme isteği var iken¹⁹¹ sivil itaatsizlikte sadece adaletsizliğe neden olan kanunun veya politikanın değiştirilmesi hedeflenmekte, iktidara gelme arzusu

¹⁸⁵ Aydın, "İslam Hukukuna Göre İsyân (Bağy) Suçu ve Cezası", 53; el-Hin vd., *el-Fıkh 'ul-Menheci ala Mezheb 'il-İmam eş-Şâfi'i*, 4/197. Hanefilere göre bağy meşru yollarla devlet başkanı olmuş kişiye karşı yapılan haksız ayaklanmadır. Şafilere göre ise güç ve kuvvet sahibi yani örgüt niteliğinde olan bir grubun bir teville istinaden meşru kuvvetlere karşı ayaklanmasıdır. Malikilere göre ise bağy, devlet başkanlığı meşru bir şekilde sabit olan bir kişiye itaatten kaçınmaktır. Hanbelilere göre ise, devlet başkanına karşı - adil olmayan bir kişi de olsa- meşru bir tevil sebebiyle güç sahibi örgüt vasfına sahip bir topluluğun isyan etmesidir.

¹⁸⁶ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, 105; Muhammed b. Hüseyin el-Ferra el-Hanbelî Ebu Ya'la, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, thk. Muhammed Hamid el-Fıqî (Beyrut Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 57. İsyân edenler durumlarının farklılaşmasına göre had cezası alırlar. Hem öldüren hemde başkasının malını gasbeden bağı öldürülür ve çarımıha gerilir, öldüren ama başkasının malını almayan bağı ise öldürülür ama çarımıha gerilmez, başkasının malını gasbeden ama öldürmeyen bağının cezası ise elleri e ayaklarının çaprazlamasına kesilmesidir, sadece silah gösterip başkasını öldürmeyen ve malını gasbetmeyen isyancı ise öldürülmez ve elleri de kesilmez tazîr cezası verilir.

¹⁸⁷ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, 100.

¹⁸⁸ Ebu Ya'la, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, 54; Aydın, "İslam Hukukuna Göre İsyân (Bağy) Suçu ve Cezası", 65; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, 101.

¹⁸⁹ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, 1/213; Ebu Ya'la, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, 55; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, 102.

¹⁹⁰ Ebu Ya'la, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, 55.

¹⁹¹ Salkını, "تداخل المعاني في المصطلح الواحد (مصطلح البغي أنموذجاً)", 212.

bulunmamaktadır. Bir başka farklı yön ise sivil itaatsizlikte adaleti sağlamak ve haksızlıkları ortadan kaldırmak için uygulanan eylemlerde şiddet kullanılmazken bağy suçunda böyle bir kaide yoktur. İsyancıların muhalefet etmesinin gerekçesi kendilerince adaletsiz veya meşru olmayan bir iktidarın yönetimde bulunması iken sivil itaatsizlikte amaç iktidara muhalefet değil, haksız bir uygulama veya yasağa muhalefettir. Her iki muhalefette de kişileri harekete geçiren unsur isyanın kendilerince haklı bir sebebe dayandırılmasıdır. Gerek sivil itaatsizlik gerek bağy suçunda muhalefet eden kişiler te'vile dayanır. Bu noktada bağy suçu eşkıyalık veya yol kesme suçundan farklılaşır. Bir başka ortak nokta ise hem sivil itaatsizlikte hem de bağy suçunda kişiler bile isteye muhalefet etmeli veya isyan çıkarmalıdır. Aksi takdirde yapılan eylem sivil itaatsizlik veya bağy sayılmaz.

3.5. İslam Tarihinde Sivil İtaatsizlik Öncüleri

Geçmişe dönülüp bakıldığında Hz. Muhammed'in yaşadığı dönem de dâhil Müslümanların fikirlerini açıkça belirtebildiği, yapıcı olmak koşuluyla muhalefet edebildiği ve bu muhalefetin dinen oldukça değerli olduğu görülür. İslamiyet Müslümanların iradelerini ön plana çıkarmış, koşulsuz itaati kabul etmemiş pek çok ayette istişarenin, danışmanın, farklı fikirlerin öneminden bahsedilmiştir. Müslüman olan her bir fert adaletin koruyucusu ve gözeticisi konumundadır. Bu bakımdan pek çok önemli isim muhalefeti, iktidarı değiştirmek için değil düzeltmek için yapmıştır. Örneğin Kur'an'ın kitap haline getirilmesinin ardından Hz. Osman döneminde farklılıkların ortadan kaldırılması için Mushafların toplatılması emredilmiş ancak İbn Mes'ûd iktidarın bu kararına direnmiş ve elindeki mushafı vermek istememiştir.¹⁹² Aynı dönemde Ammâr b. Yâsir, halifenin kendi akrabaları olan Ümeyye oğullarını devlet işlerinde görevlendirmesini ve Ebû Zer'i Rebeze'ye sürgün etmesini eleştirerek¹⁹³ muhalefet etmiştir. Emevîler döneminde Ebû Zer'in düşünce yapısını benimseyen Ma'bed el-Cühenî o dönemde ortaya çıkan toplumsal sorunlarda iktidarı eleştirmiş, hür

¹⁹² İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/115.

¹⁹³ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıl el-Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kubî* (Tahran: İntişarat-ı Bengah Tercûme Neşr Ketab, 1343), 2/69; Mustafa Fayda, "Ammâr b. Yâsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3/75.

iradeyi savunarak devlete tepki göstermiş ve kader düşüncesini nefyetmiştir.¹⁹⁴ Aynı dönemlerde Ma'bed el-Cühenî ile kader konusunda aynı düşünen Gaylân ed-Dımaşkî halife Ömer b. Abdülazîz ile ilk zamanlar yakın olsa da Emevî devletinin hilâfet görüşünü reddetmiş, maliye politikasına karşı çıkmıştır.¹⁹⁵ Halifeye içerisinde irade hürriyeti konusuna değindiği fakat daha çok Emevî devletine karşı siyasî muhalefet mesajları taşıyan mektuplar yazmıştır.¹⁹⁶ Hz. Osman, Hz. Ali ve Emevîler dönemi gibi pek çok iktidara şahitlik eden Hasan-ı Basrî, iktidarın kabul edilemez olan uygulamaları karşısında bir Müslümanın tutumunun -isyana teşvike kadar olmasa- kayıtsız kalamayacağını, siyasette her bir kişinin doğrudan veya dolaylı olarak tesirinin olduğunu savunmuştur. Yanlış siyasi politikalara göz yummayan Hasan-ı Basrî'nin hiç çekinmeden, Basra Valisine söylediği sözler onun muhalefetine delildir.¹⁹⁷ Eyyûbîler döneminde yaşayan İbn Abdüsselâm; iktidarın siyasî çekişme yüzünden Mısır'daki yönetime karşı Haçlılar'dan yardım istemesini, buna karşılık bazı kaleleri onlara bırakmasını, Şam'dan silâh satın almalarına izin vermesini şiddetle eleştirmiştir ve bundan dolayı tutuklanmış, hapse girmiş ve sürülmüştür.¹⁹⁸ Sultanın fermanına karşı gelerek fetva veren İbn Teymiyye İslam'da muhalefete bir başka örnektir.¹⁹⁹ Bu ve bunun gibi pek çok kıymetli şahsiyet iktidara muhalefet etmiş ve eylemleri sonucu yaptırımlara katlanmıştır. Amacımız İslam tarihinde muhalefet eden, sivil itaatsizlik

¹⁹⁴ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibü't-Tehzib*, thk. Firaz Zeyd Hüseyin (Birleşmiş Arap Emirlikleri Dubai: Cem'iyetü Darü'l-Birr, 852), 13/116.

¹⁹⁵ Ali Sami en-Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, çev. Osman Tunç (İstanbul: İnsan Yayınları, ts.), 2/75.

¹⁹⁶ William Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Nuri Fırlı (Emek Ankara: Umran Yayınları, 1981), 105; Hüseyin Atvan, *el-Fıraku'l-İslamiyyeti fi Biladi's-Şam fi Asri'l-Emevî* (Daru'l-Cil, 1986), 35; Cihat Tunç, "Gaylân ed-Dımaşkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13/414.

¹⁹⁷ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Adabü'l-Hasan el-Basrî ve Zühduhu ve Mevâ'izuhu*, thk. Süleyman el-Harş (Beyrut Lübnan: Daru's-Sadik, 2005), 106; Süleyman Uludağ, "Hasan-ı Basrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/292.

¹⁹⁸ Ebü Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed ed-Dârânî el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyl 'aleyhâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut Lübnan: Daru'l-Sadr, ts.), 2/351; Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Mısri ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/318; Ebü Nasr Tâciüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti's-suğrâ*, thk. Muhyiddin Ali Necib (Beyrut Lübnan: Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, 2013), 1/484; Ahmed b. Mustafa Taşköprüzâde, *Mevsuatu Mustalahati Miftâhu's-Sa'ade ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevzû'âtı'l-'ulûm*, thk. Ali Dehruç (Beyrut Lübnan: Mektebetu Lübnan Naşirûn, 1998), 699; Ebü Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir b. Muhammed İbn Ali el-Makrîzî, *Kitabu's-sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-mülûk*, thk. Muhammed Mustafa Ziyade (Kahire: Matbaatü'l-lecneti, 1956), 1/299; H. Yunus Apaydın, "İbn Abdüsselâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19/284.

¹⁹⁹ Ferhat Koca, "İbn Teymiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/392.

eylemi gerçekleştiren her bir şahsı detaylıca anlatmak değil, ancak geçmişimizde bunun pek çok örneğinin olduğunun, bu açıdan zengin bir geçmişe sahip olduğumuzun farkına varılmasıdır. Yukarıdaki isimler de dâhil muhalefet eden her bir şahsiyete, tez içerisinde detaylıca yer vermek tezin kapsamını aşacağından, konudan sapma olacağından, zaman noktasında sıkıntı doğuracağından yer verilmemiştir. Bu zenginlik içerisinde yaptıkları eylemlerin daha belirgin olması hasebiyle Ebû Zer, Ebû Hanîfe, Ahmed b. Hanbel ve Serahsî sivil itaatsizlik açısından biraz daha detaylı incelemeye tabi tutulmuştur.

3.5.1. Ebû Zer el-Ğıfârî

Tam adı Ebû Zer Cündeb b. Cünâde b. Süfyân el-Ğıfârî olan sahâbi, künyesiyle tanınmıştır.²⁰⁰ Ne zaman doğduğu bilinmemekle birlikte hicri 32 yılında sürgün edildiği Rebeze’de vefat etmiştir.²⁰¹ Şam Mekke ticaret yolu üzerinde Ğıfâr kabilesine müntesip olan Ebû Zer’in İslamiyet’e girmeden önce kabilesi gibi yol kesip çapulculuk yaptığı bilinmektedir. Ğıfâr kabilesi her ne kadar baskın yapma, yağmacılık gibi işlerle anılsa da putlara tapmadığı hatta hanif inancına yakın oldukları kaynaklarda belirtilmiştir.²⁰² Mekke’de Hz. Muhammed’in insanları tek Allah inancına davet ettiğini işiten Ebû Zer Peygamberimizin yanına gelip müslüman olmuştur.²⁰³ Kâbe’de İslamiyete girdiğini açıklayınca müşrikler tarafından dövüldüğü ve Peygamberimizin amcası Abbas tarafından kurtarıldığı rivayet edilmektedir. Ertesi gün de yine aynı şeyi yapıp tekrar dövülünce Peygamberimizin Ebû Zer’i Ğıfâr kabilesine İslamiyet’i anlatmak için gönderdiği ve çağrılmadığı sürece geri gelmemesini emrettiği rivayetlerde mevcuttur. Ebû Zer Peygamberimizin bu emri üzerine kabilesine dönmüş ve çabaları sonucunda kabilesinin yarısı Müslüman olmuştur.²⁰⁴

²⁰⁰ Muhammed b. Sa’d b. Menî’ el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-kebîr* (Kahire: Mektebetü’l-Khanjî, 2001), 4/205; Ebû’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-ğâbe fî ma’rifeti’s-sahâbe* (Beyrut Lübnan: Daru İbn Hazm, 2012), 196.

²⁰¹ Ebû’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzürî, *Ensâbü’l-eşrâf* (Beyrut Lübnan: Daru’l-Fikr, 1996), 6/167; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-ğâbe fî ma’rifeti’s-sahâbe*, 197.

²⁰² İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-ğâbe fî ma’rifeti’s-sahâbe*, 196.

²⁰³ Muhammed Yusuf Kândehevî, *Hayâtü’s-sahâbe*, çev. Ahmet Meylânî (Konya: İslâmî Neşriyat, ts.), 1/376. Rivayetlere göre Peygamberlik geldiğinde Ebû Zer, kardeşini haberin doğruluğunu öğrenmesi için Mekke’ye göndermiş ve kardeşinin getirdiği bilgilerin yeterli olmadığını düşündüğü için bizzat kendisi Mekke’ye gitmiştir. Birkaç gün peygamberle buluşamayan Ebû Zer Hz. Ali’nin evinde kalmıştır. Hz. Ali vasıtasıyla peygamberle karşılaştıktan sonra Müslüman olmuştur.

²⁰⁴ İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-ğâbe fî ma’rifeti’s-sahâbe*, 196; Abdullah Aydın, “Ebû Zer el-Ğıfârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/267; Mehmet Görmez, “Ebû Zer el-Ğıfârî Biyografileri Üzerine”, *İslamiyât* 5/2 (ts.), 178.

Suffe ashabından olan Ebû Zer Hz. Peygamberin yanından ayrılmamış ona hizmette bulunmuştur. Uhud, Hendek gibi pek çok savaşa katılan²⁰⁵ Ebû Zer'in idarecilik isteği, Hz. Muhammed tarafından Ebû Zer'in zayıf olduğu, emirliğin bir emanet olduğu ve hakkıyla yerine getirmeyenler için pişmanlık olduğu açıklanarak reddedilmiştir.²⁰⁶ Daha sonradan hiçbir devlet görevine talip olmadığı ve kendisine teklif edilen görevleri de reddettiği rivayet edilmektedir. Hz. Muhammed'in vefatının ardından gelen ilk iki halife yerine Hz. Ali'nin daha uygun olduğunu düşünmesine rağmen biat etmiştir ve hiçbir zaman devlet aleyhine davranmamıştır. Hz. Osman'ın yumuşak huylu olması ve yaşlılığı sebebiyle halifeliği hakkıyla yerine getiremeyeceği konusunda endişe eden Ebû Zer ona da biat etmiştir. Yapılan fetihler sonucu Müslümanlar peygamber dönemiyle kıyaslandığında oldukça fazla zenginleşmiş ve toplum içerisinde sınıflar belirginleşmişti. Ebû Zer Hz. Osman'ın halifeliği sırasında Muâviye'nin harcamaları ve Müslümanların mal biriktirmelerini sert bir şekilde eleştirmiştir.²⁰⁷ Eleştirileri özellikle fakir Müslümanların ve yönetime karşı çıkanların ilgisini çekmiş ve iktidar aleyhine bir hareketin başlamasına neden olmuştur. Muâviye tarafından uyarılsa da davasına devam eden Ebû Zer, şikâyet üzerine Hz. Osman tarafından Medine'ye çağırılmıştır. Fikirlerinden vazgeçmeyen Ebû Zer'in Rebeze'ye gidip orada yaşamını devam ettirmesine karar verilmiştir.²⁰⁸ Rebeze'ye yerleşen Ebû Zer Hz. Osman'ın talebi doğrultusunda bazen Medine'ye uğradı. İktidar karşıtı kimseler kendisine liderlik vereceklerini, halifeye isyan etmek istediklerini söyleseler de Ebû Zer onlara katılmamış, hatta halifeye bağlı kalmaları konusunda salık vermiştir.²⁰⁹ Ebû Zer Hicri 32 yılında Rebeze'de vefat ettiği zaman ailesinin yanında Ebû Zer'i kefenlemek için yeteri kadar kumaş bulunmadığı ifade edilirken Mekke'den gelen bir kafil tarafından tekfin ve defin işleri halledilmiştir. Cenazesini Abdullah b. Mes'ûd'un kaldırdığı nakledilmiştir.²¹⁰

²⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, 196.

²⁰⁶ Ebû'l-Hüseyn b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim b. Haccâc, *Sahîh-i Müslim* (Riyad: Daru'l-hadara, 2015), 605; Ahmed b. Hanbel, *Müsned Muhtasarı Mülteka'l-Ashab*, çev. Ahmed Ürkmez (İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 352.

²⁰⁷ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih Tercümesi*, çev. Ahmet Ağırakça (Beyazıt İstanbul: Bahar Yayınları, 1986), 3/119.

²⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih Tercümesi*, 3/118.

²⁰⁹ Aydın, "Ebû Zer el-Ğıfârî", 10/268.

²¹⁰ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, 187; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* (Beyrut Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2016), 3/115.

İlim sahibi/seven²¹¹, zühdü ve takvasıyla²¹² sahabiler arasında öne çıkan, cesaretli, basit ve sade yaşayan Ebû Zer kendisine yüklüce bir miktar dinar gönderildiğinde dâhi düşünmeden iade etmiştir.²¹³ Dünyevi hiçbir şeye tamah etmeyen, yaşamı için gerekenden fazlasını istemeyen olursa da infak eden²¹⁴, Allah ve peygamberin emirlerini uygulamaktan geri kalmayan sahabe bu noktada diğer Müslümanları da çekinmeden uyarmıştır. Peygambere söz verdiği üzere, eleştirilerinin sonucu bazı Müslümanlarda meydana gelen rahatsızlık, yergi ve şikâyetler onu yolundan döndürememiştir.²¹⁵ Ebû Zer toplum içerisinde bazı Müslümanların aşırı zenginleşmesi, servet biriktirmesinin yanlış olduğunu Tevbe süresinde geçen 34-35. âyete²¹⁶ dayanarak savunmuştur. Âyette ifade edilen kenz (servet/altın ve gümüş biriktirme) ibaresini vurgulamış ve diğer sahabilerin aksine âyetin sadece ehl-i kitabı değil bütün Müslümanları kapsadığını savunmuştur.

Hiz. Osman döneminde fethedilen topraklarla birlikte gelen refah ve servet artışı Müslümanlara etki etmiştir. Emirler sade yaşamdan ayrılarak saraylar, köşkler yaptırmaya, hizmetçiler kullanmaya, mal ve servet biriktirmeye başlamıştır. Ebû Zer servet biriktiren, israf eden emir ve müslümanları gördükçe bu durumdan rahatsız olmuş ve onları uyarmaktan geri kalmamıştır. Bu yaşantının müslümanlara kötülükten başka bir şey vermeyeceğini, kıyamet gününde hesap sorulacağını hatırlatıp onlara altın ve gümüş biriktirenlerin elim bir azapla karşılaşacağına dair bulunan âyeti okumuştur. Bu uyarılar ve eleştiriler bazı sahabileri rahatsız etmiş hatta Muâviye'den, şehrin huzurunu bozduğu gerekçesiyle Ebû Zer'i uyarması istenmiştir. O dönem Şam valiliği yapan Muâviye ile Ebû Zer'in birkaç kere görüştüğü ve Ebû Zer'in Muâviye'yi devlet malını

²¹¹ Muhammed Yusuf Kândehevî, *Hayâtü's-sahâbe*, çev. Ahmet Meylânî (Konya: İslamî Neşriyat, ts.), 3/605. "Kişinin ilimden bir çekirdek kadar öğrenmesi, kendisi için bin rek'at namaz kılmasından, kanaatimizce daha iyidir. Peygamber efendimiz ilmi arayan kimseye ölüm yine ilmi ararken gelirse, şehid olarak ölmüş olur" buyurmuştur.

²¹² İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, 196. Hiz. Peygamber Ebû Zer'in yeryüzünde Hiz. İsa'nın zühdüyle yürüdüğünü söylemiştir.

²¹³ Kândehevî, *Hayâtü's-sahâbe*, ts., 1/391.

²¹⁴ Kândehevî, *Hayâtü's-sahâbe*, ts., 1/446.

²¹⁵ Kândehevî, *Hayâtü's-sahâbe*, ts., 1/311. "Resulullah benden beş şey üzerine bey'at aldı. Allah yolunda hiçbir yericinin yermesinden korkmayayım, diye benden söz aldı."

²¹⁶ "Ey iman edenler! (Biliniz ki), hahamlardan ve rahiplerden birçoğu insanların mallarını haksız yollardan yerler ve (insanları) Allah yolundan engellerler. Altın ve gümüşü biriktirip de onları Allah yolunda harcamayanlar yok mu, işte onlara elem verici bir azabı müjdele! (Bu paralar) cehennem ateşinde kızdırılıp onların alımları, yanları ve sırtları dağlanacağı gün (onlara denilir ki): İşte bu kendiniz için biriktirdiğiniz servettir. Artık biriktirmekte olduğunuz şeylerin (azabını) tadın!"

kullanma ve israf noktasında eleştirdiği rivayet edilir.²¹⁷ Yapılan görüşme ve konuşmalara rağmen eleştirilerine devam eden Ebû Zer'in davranışları Muâviye'yi de rahatsız etmiştir. Yapılan konuşmalar bir sonuca ulaşmayınca Hz. Osman'a şikâyet gitmiştir.²¹⁸

İslam tarihinde, Ebû Zer iktidarın uygulamalarına itaatsizliğin ilk örneği olarak kabul edilir. Sivil itaatsizlik eylemlerini gerçekleştirenler gibi sistemin bütününe değil yanlış gördüğü uygulamaya karşı çıkmış, her zaman halifeye itaat etmiş ancak uğruna savaştığı mücadelesine de devam etmiştir. Sivil itaatsizliğin en temel unsurlarından olan şiddetsizlik ilkesi Ebû Zer için de önemli olduğundan dolayı muhalefeti gerçekleştirirken asla şiddete başvurmamış, egemen gücün yaptıkları yanlışları eleştirerek, diliyle yapmıştır. Ebû Zer'in düşüncelerine göre bir kimse asli ihtiyaçlarından fazla mal ve sermaye biriktirmemeli, fazlası varsa yoksul ve fakirlere vermelidir. Zengin Müslümanlar sadece zekât ile kalmamalı, fakir ve zor durumda olanlara yardım etmelidir. Devlet başkanının devlet malından -sonradan yerine koyacak olsa dahi- harcamaması gerektiğini savunan Ebû Zer'e göre iktidar, devlete ait olan malı keyfi olarak harcayamamalıdır.²¹⁹ Bu fikir ve düşüncelerini kamu önünde açıkça dile getirmekten çekinmeyen Ebû Zer defalarca uyarılmasına rağmen doğru olduğunu düşündüğü fikirlerden vazgeçmemiş ve iktidarı eleştirmiştir ve bunların sonuçlarına katlanmıştır. Bu açıdan sivil itaatsizliğin kamuya açık olma ve eylem sonucu cezaya razı gelme, yaptırımlara katlanma unsurunu yerine getirmiş olmaktadır.

Ebû Zer ile Hz. Osman arasında halifelikten önce bir sıkıntı yaşandığına dair hiçbir rivayet yoktur. Devletin zenginleşmesi ile birlikte gelen harcamalar, Müslümanların mal biriktirmesi, idarenin devletin malını keyfi harcaması gibi nedenler sonucu Ebû Zer yönetimi eleştirmiştir. Hz. Osman ve Muâviye'ye muhalif olmasına karşın hiçbir zaman devlet aleyhine olabilecek davranışlarda bulunmamış ve bu tarz gruplara katılmamıştır. Sivil itaatsizlikte sistemin bütününe değil sadece yanlış gördüğü uygulamayı eleştirme unsurunu yaşantısıyla gözler önüne seren Ebû Zer hayatı boyunca devlet ve iktidar aleyhine -anarşiye sebep olabilecek- herhangi bir eylem içerisine girmemiştir.

²¹⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 6/167. Rivayete göre Muâviye, kendisine Şam'da görkemli bir Yeşil Saray inşa eder. Muâviye, Hz. Ebû Zerri'l-Ğıfari'ye sorar: "Sarayımı nasıl buldun?"

Hz. Ebû Zerri'l-Ğıfari: "Ey Muâviye! Eğer bu sarayı kendi paranla yaptırdıysan israftır. Eğer halkın parasıyla yaptırdıysan ihanettir ve haramdır. Bunun üzerine Muâviye sustu.

²¹⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 6/167.

²¹⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 6/166; Görmez, "Ebû Zer el-Ğıfari Biyografileri Üzerine", 179.

3.5.2. Ebû Hanîfe

Hicri 80 yılında Kûfe’de dünyaya gelmiştir. Tam adı Ebû Hanîfe Nu‘mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh’tır. Kesin olmamakla birlikte İranlı olduğu söylenir.²²⁰ Ebû Hanîfe künyesi olarak geçiyorsa da Hammad dışında çocuğunun olmadığı dolayısıyla bu ismi sürekli yanında divit²²¹ taşıdığı için vermiş olabilecekleri rivayeti daha doğru gözükmetedir. Kûfe’de büyüyen Ebû Hânife’nin ailesinin dindar ve varlıklı olduğu,²²² ticaretle uğraştıkları rivayet edilir. Ebû Hanîfe de babasının mesleğini devam ettirmiş ve kumaş ticareti ile uğraşmıştır.²²³ Dini otoritesi ve ekonomik durumu, yönetime karşı olan hukuki ve siyasi duruşunu diğer âlimlere oranla farklı kılmıştır. Ömrünün ilk çağlarında zekâsını ve emeğini ticaret ile uğraşmaya harcayan Ebû Hanîfe’nin keskin zekâsı ulemanın dikkatini çekmiştir. Ulemadan bazıları Ebû Hanîfe ile konuşmuş ve ilim meclislerine devam etmesini salık vermişlerdir. Bu öğütten sonra Ebû Hanîfe’nin ilme sarıldığı, ilim meclislerine çokça uğradığı ticaret ile daha az alakadar olduğu rivayet edilmiştir.²²⁴ Hocası Hammad’dan ders alırken aynı zamanda sık sık hac için Mekke’ye gitmiş orada bulunan ulema ile görüşmüştür. Farklı muhaddis ve fukahâ ile görüşen Ebû Hanîfe onlardan hadis rivayeti dinlemiş, fıkıh müzakereleri yapmıştır. Özellikle fıkıh ve içtihatla öne çıkan tabiinden biri varsa nerede olursa olsun bulmuştur.

²²⁰ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Siyeru A‘lâmi’n-nübelâ’* (Beyrut Lübnan: Müessesetü’r-risale, 1986), 6/390; Ahmet Özel, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefî Mezhebi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 13; Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü’t-Tehzîb* (Kahire: Daru’l-kitab’il-İslâmî, 1327), 10/449; İbnü’n-Nedîm, *Kitabu’l-Fihrist*, 255; Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Menâkıbu’l-İmam Ebû Hanîfe ve Sahibeyhi Ebî Yusuf ve Muhammed b. Hasan*, thk. Muhammed Zâhid El-Kevserî - Ebu’l-Vefâ el-Afgânî (Beyrut Lübnan: Lecnetü İhyai’l-Meârifî’l-Nu’maniyye, 1408), 13; İbn Hacer el-Heytemî, *Mevâhibü’r-Rahmân Fi Menâkıbi’l-İmâm Ebî Hanîfete’n-Nu’mân*, çev. Manastırlı İsmâil Hakkı (İstanbul: Misvâk Neşriyat, 2009), 107.

²²¹ İbn Hacer el-Heytemî, *Mevâhibü’r-Rahmân Fi Menâkıbi’l-İmâm Ebî Hanîfete’n-Nu’mân*, 113; Mustafa Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/131; Özel, *İmam Ebu Hanîfe ve Hanefî Mezhebi*, 14; Maksut Çetin, “İmam Ebû Hanîfe’nin Siyaset Anlayışı Ve Siyasî Tutumu”, *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi Özel Sayı* (2019), 28.

²²² Şaban Erdiç, *Ebû Hanîfe’de Din ve Siyaset* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 69.

²²³ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Bağdâdî, *Tarihu Medineti’s-selam* (Daru’l Ğarbi’l-islami, 2001), 15/444; Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskiöğlu (Ankara: DİB Yayınları, 2021), 29; Yunus Vehbi Yavuz, “Ebu Hanîfe’yi Tanımak”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (ts.), 1.

²²⁴ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 32; Erdiç, *Ebû Hanîfe’de Din ve Siyaset*, 71; Yavuz, “Ebu Hanîfe’yi Tanımak”, 2; İbn Hacer el-Heytemî, *Mevâhibü’r-Rahmân Fi Menâkıbi’l-İmâm Ebî Hanîfete’n-Nu’mân*, 130.

On sekiz yıl hocası Hammad'dan ders alan Ebû Hanîfe 40 yaşına geldiğinde Kûfe mescidinde ders kürsüsüne oturmuştur.²²⁵ Kendisine sorulan meseleleri bir sonuca bağlayabilmek için öğrencileriyle müzakere ederek okutmaya başlamıştır. Bu mecliste kullandığı yöntem ve teknikler, arz olunan hadiselerin hükümleri ileride Hanefî mezhebinin teşekkülünde belirleyici olmuştur.

Ebû Hanîfe'nin oldukça cömert, ahlaklı,²²⁶ dindar,²²⁷ dürüst, sabırlı, ilim öğrenmede sebat etmiş, zeki,²²⁸ güvenilir²²⁹ ve cesur karakterde olduğu rivayetlerde geçmektedir. Ehl-i beyt ve sahabe-i kiramı her şeyin üzerinde tutmuş ve muhabbet beslemiştir. Hz. Ali'nin soyundan Zeyd b. Ali b. Zeynelabidin h. 121 yılında Emevilere karşı savaş başlattığı zaman bu savaşı Bedir savaşına benzetmiş ve onu hem madden hem manen desteklemiştir.²³⁰ Hz. Ali evladına ve ehl-i beyte samimiyetle bağlıdır, bu sebeple gerek Emeviler gerekse Abbasiler döneminde takibe maruz kalmıştır.²³¹

İmâm-ı Âzam yaşamının elli iki senesini Emeviler, on sekiz senesini de Abbasiler devrinde geçirmiştir.²³² Emevi iktidarının ihtişamlı haline ve çöküşüne, Abbasilerin kuruluşuna şahitlik etmiştir. Yaşadığı dönemde hem Emevi halifesi hem Abbasi halifesi yaptıkları işleri ve gösterdikleri tavırları halk nazarında bir nevi onaylatmak için Ebû Hanîfe'nin ilminden ve takvasından yararlanmak istemiş ve ona kadılık, Beytül-mal emniyeti gibi çeşitli devlet görevleri vermek istemişlerdir. Ancak Ebû Hanîfe verilen görevleri yönetimin haksızlıklarına meşruiyet sağlayabileceği endişesiyle reddetmiş ve reddettiği için de hapse atılmış ve eziyet görmüştür.²³³

²²⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 6/398.

²²⁶ Muhammed b Ahmed b. Osman b. Kaymaz b. Abdullah et-Türkmânî Zehebî, *Menâkıb-ı İmam Ebû Hanîfe İmam Ebû Yusuf İmam Muhammed*, thk. Muhammed Zâhid El-Kevserî, çev. İsmail Karagözoğlu (İstanbul: Kayhan Yayınları, 2020), 43; İbn Hacer el-Heytemî, *Mevâhibü'r-Rahmân Fi Menâkıbi'l-İmâm Ebî Hanîfete'n-Nu'mân*, 186.

²²⁷ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 54; İbn Hacer el-Heytemî, *Mevâhibü'r-Rahmân Fi Menâkıbi'l-İmâm Ebî Hanîfete'n-Nu'mân*, 168; Yavuz, "Ebu Hanife'yi Tanımak", 2.

²²⁸ Bağdâdî, *Tarihu Medineti's-selam*, 15/465; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 45; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 6. Cilt/400; İbn Hacer el-Heytemî, *Mevâhibü'r-Rahmân Fi Menâkıbi'l-İmâm Ebî Hanîfete'n-Nu'mân*, 195; Çetin, "İmam Ebû Hanîfe'nin Siyaset Anlayışı Ve Siyasî Tutumu", 28.

²²⁹ Yavuz, "Ebu Hanife'yi Tanımak", 18.

²³⁰ Erdiç, *Ebû Hanîfe'de Din ve Siyaset*, 80; Alaeddin Palevi, *İmam Ebu Hanîfe Kimdir?* (İstanbul: Mukattaa Yayınları, 2017), 43.

²³¹ Özel, *İmam Ebu Hanîfe ve Hanefî Mezhebi*, 15.

²³² Mevlüt Uyanık, *Sivil İtaatsizlik Eylemleri ve Dini Değerler*, ed. Nevzat Can (Ankara: Elis Yayınları, 2010), 122; Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 57; Çetin, "İmam Ebû Hanîfe'nin Siyaset Anlayışı Ve Siyasî Tutumu", 28.

²³³ Palevi, *İmam Ebu Hanîfe Kimdir?*, 16; Yavuz, "Ebu Hanife'yi Tanımak", 8; Uyanık, *Sivil İtaatsizlik Eylemleri ve Dini Değerler*, 126; Çetin, "İmam Ebû Hanîfe'nin Siyaset Anlayışı Ve Siyasî Tutumu", 32.

Din ve şariat bakımından hak sahibi görmediği Emevilere karşı ayaklanan peygamberin akrabalarına destek veren Ebû Hanîfe, Abbasiler döneminde de yeri geldiğinde Hz. Ali evladının arkasında durmaktan kaçınmamıştır.²³⁴ Ancak Ebû Hanîfe'nin itaatsizliği hiçbir zaman savaş ve isyana dönüşmemiştir.²³⁵ Ebû Hanîfe'nin irade hürriyetine yaklaşımı dine, kişilerin ahlaki sorumluluğu üzerinden toplumsallık kazandırmıştır. Bu açıdan onun ehl-i beyti ve Hz. Ali evladını desteklemesi adalet ve temel haklar çerçevesinden bakıldığında insani ve sosyal bir gerçekliğe dayanır.²³⁶

Ebû Hanîfe'nin içinde yetiştiği sosyal ortam, ince zekâsı ve kabiliyeti, ekonomik anlamda iyi olması ve iyi bir eğitimden geçmesi, ticaretle uğraşması ve halkın sorunlarıyla birebir karşılaşması hasebiyle yaşadığı dönem içerisinde içtihadı sivil anlamda harekete geçirmiştir.

Zeyd b. Zeynelabidin gibi adil olması kaydıyla Emevilere isyanı şer'an caiz gören Ebû Hanîfe onun dinini, ahlakını ve ilmini takdir etmiştir. 122 yılında İmam Zeyd b. Zeynelabidin'in başlattığı ihtilal onun şehit edilmesiyle sona ermiş, ondan sonra 125 yılında oğlu Yahya'nın başlattığı isyan da aynı şekilde sonuçlanmıştır. Daha sonra Yahya'nın oğlu Abdullah da ceddine yapılan haksızlığı öne sürerek ayaklanma başlattıysa da 130 yılında o da Emevilerin kılıcıyla şehit olmuştur.²³⁷ Peygamberin ehli beytine candan bağlı olan Ebû Hanîfe bu zulümlere sessiz kalmamış ve diliyle eleştirmiştir.

Irak valisi İbn Hübeyre, Ebû Hanîfe'yi kendi taraflarına çekmek ve Emevilere karşı durumunu anlamak ve denemek için ona kadılık ve hazinedarlık teklif etmiştir. Irak'ta baş gösteren karışıklıklara son vermek için fukahadan İbn Ebi Leyla, İbn Şübrüme gibi

²³⁴ Ebu Hanife'nin bu yaklaşımının Hz. Ali evladına olan sevgisinden kaynaklandığı söylenmekteyken Prof. Dr. İsa DOĞAN bu konuya farklı bir yaklaşım getirmiştir. "Ebu Hanife'nin Dini ve Siyasi Duruşu" adlı makalesine göre Ebu Hanife'nin Ali evladından Zeyd b. Ali'yi desteklemesi, sadece Zeyd'in Hz. Peygamber'in torunu olduğu için değil, özellikle Zeyd'in yarı Mevali olmasından kaynaklanıyordu. Yazarın yaklaşımına göre Ebû Hanîfe'nin bu tavrının arkasında sevgi değil de İslam toplumunda Arap olmayan unsurların Araplarla eşit hale gelmesi ve adalet, eşitlik, özgürlük gibi haklar bazında Arapların sahip olduğu bütün hakların herkes tarafından elde edilmesidir. İlgili makale için bkz. İsa Doğan, "Ebû Hanîfe'nin Dini Ve Siyâsi Duruşu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/22 (2006), 42; Ahmet Yaman, "İmâm -ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)", ed. İbrahim Hatiboğlu (Ebu Hanîfe ve Reel Siyaset, Bursa: Kur'an Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2005), 31.

²³⁵ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 57; Çetin, "İmam Ebû Hanîfe'nin Siyaset Anlayışı Ve Siyâsi Tutumu", 32.

²³⁶ Erdiç, *Ebû Hanîfe'de Din ve Siyaset*, 81.

²³⁷ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 58; Yavuz, "Ebu Hanife'yi Tanımak", 8.

âlimleri önemli devlet vazifelerine getirmiş ve Ebû Hanîfe'ye de devlet mührünü²³⁸ vermek istemiştir. İbn Hübeyre eğer görevi kabul etmezse onu dövdüreceğini söylemiş, dostları gelip konuşmasına rağmen Ebû Hanîfe görevi üstlenmeyeceğini açıkça ifade etmiştir.²³⁹ Görevi kabul etmediği için hapse atılan Ebû Hanîfe'ye her gün dayak atılmasına rağmen vazgeçmemiş ve başkalarının da araya girmesiyle düşünmesi için bir süre verilmiştir.²⁴⁰ Hapisten çıkan Ebû Hanîfe hemen Mekke'ye kaçmış ve Abbasiler başa geçinceye dek Mekke'de yaşamını sürdürmüştür.

130 yılında Abbasiler Kur'an ve sünnetin anayasa olarak kabul edileceği, mevâlinin yönetime katılması, Araplarla eşit sayılması gibi hakların verilmesi vaatleriyle başa geçince Ebû Hanîfe'nin Abbasi halifesiyle olan konuşması ve biat etmesinden bu dönemi büyük bir umutla beklediği ve memnuniyet ile karşıladığı anlaşılmaktadır. Abbasi halifesi Mansur başa geçtiğinde Ebû Hanîfe de Kûfe'ye geri dönmüş ve geçmişteki gibi ilim öğretmeye devam etmiştir. Abbasilerin, -Emeviler gibi- çok sevdiği Âl-i Beyt'e ve Hz. Ali evladına zulüm yapmayacağına ve haklarını vereceğine dair umutları bir süre sonra boşa çıkmıştır. Daha öncesinde kendilerinin Âl-i Beyt'in ve Hz. Ali evladının velileri ve hamîleri olduğunu söyleyen Abbasiler iktidara geçtiğinde onların haklarını vermek yerine, baskı ve zorlama ile karşılık vermişlerdir.²⁴¹ Abbasiler davet döneminde vadettikleri hususları yerine getirmemiş, Emeviler döneminde mevcut olan dini, siyasi ve sosyal sıkıntılar yeni dönemde de devam etmiştir.

Âl-i beyte ve Hz. Ali evladına derin muhabbet besleyen Ebû Hanîfe Abbasilerin Kur'an ve sünnet çizgisinden uzaklaştığını, yönetimdeki adaletsizlikleri, mevalinin durumunun

²³⁸ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 59; Yavuz, "Ebu Hanife'yi Tanımak", 8. Ebu Hanife'ye verilen bu mührün emir ve fermanlara resmiyet kazandırdığı, mühür sahibinin tasdik etmediği hiçbir emrin geçerli olmayacağı ve onun izni olmaksızın Beytül-maldan hiçbir şeyin çıkarılamayacağı gibi yetkilere haiz olduğu bilinmektedir.

²³⁹ Zehebî, *Menâkıb-ı İmam Ebû Hanîfe İmam Ebû Yusuf İmam Muhammed*, 65; İbn Hacer el-Heytemî, *Mevâhibü'r-Rahmân Fi Menâkıbı'l-İmâm Ebî Hanîfete'n-Nu'mân*, 253.

²⁴⁰ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 59. İbn Hübeyre Ebû Hanîfe'ye devlet mührünü vermek istemiş ancak Ebû Hanîfe kabul etmemiştir. İbn Hübeyre: "Eğer kabul etmezse onu döverim" diye yemin etmiş olmasına rağmen Ebû Hanîfe "Vasıt meşcidinin kapılarını saymayı bana teklif etse onu da yapmam. Nasıl olur da bu ağır işi kabul ederim! O, boynunu vuracağı bir adamın ölüm fermanını yazacak, bende ona mührü basacağım ha, vallahi böyle bir işe katiiyen girmem!" demiştir. Hapse atılan Ebû Hanîfe orada her gün eziyetlere uğramıştır. Cellat İbn Hübeyre'ye gelip Ebû Hanîfe'nin durumunun kötü olduğunu haber verince İbn Hübeyre "Söyle ona, bizi yeminimizden kurtarsın" demiştir. Şiddetli ısrar ve dayağa rağmen Ebû Hanîfe vazgeçmemiştir. Bunun üzerine "Bu mahpusa bir nasihatçi yok mu, mühlet istesin ki vereyim" demiş ve Ebû Hanîfe arkadaşlarıyla istişare yapmak için mühlet istemiştir. İbn Hübeyre tahliye emrini verir vermez Ebû Hanîfe vakit kaybetmeden hemen Mekke'ye kaçmıştır.

²⁴¹ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 63; Erdiç, *Ebû Hanîfe'de Din ve Siyaset*, 135.

düzeltilmediğini ve yönetimin Hz. Ali evladına yaptığı haksızlıkları²⁴² gördüğü zaman Abbasileri eleştirmeye başlamıştır. 145 senesinde Ebû Cafer Mansûr'un iktidarına başkaldıran Muhammed Nefsü'z-zekiyye'nin ve onun kardeşi İbrahim'in her daim arkasında durmuş ve onları açıkça desteklemiştir²⁴³ ve halkı onlara yardım için teşvik etmiştir. Muhammed Nefsü'z-zekiyye ve kardeşi İbrahim'in öldürülmelerinin ardından Abbasiler kurulduğunda duyduğu sevgi ve sadakatin artık doğru olmayacağı kanaatine varmış ve kılıca sarılmadan, isyan etmeden Abbasilerin yaptığı yanlışları ders halkalarında çekinmeden söylemiş ve onları tenkit etmiştir. Âl-i beyt ve Hz. Ali evladının hakkını her daim savunmuştur. Yaptığı muhalefet sadece eleştirilerden ibaret kalmamış maddi anlamda da desteğini esirgememiştir.²⁴⁴

Abbasi halifesi Ebû Hanîfe'nin nasıl düşündüğünü tahmin ettiği için Emeviler döneminde olduğu gibi onu yanına çekmek, sempatisini kazanmak istemiştir. Hediyeler göndermiştir.²⁴⁵ Ancak Ebû Hanîfe hiçbir zaman taraf tutmak istemediği her zaman haklının yanında olmak istediği için bu hediyeler yönetim ile yaptığı istişareleri etkiler korkusuyla geri çevirmiştir.²⁴⁶

Abbasi halifesi Mansur Ebû Hanîfe'nin davranışlarını gözlemlemiş ve onun düşüncelerini anlamak ve devlete sadakatini denemek istemiştir. Bu sebeple yeni

²⁴² Uyanık, *Sivil İtaatsizlik Eylemleri ve Dini Değerler*, 137. Halife'nin yönetime geçmeden evvel Hz. Ali evladının ismini kullanmak suretiyle sempati kazandığı hatta ilk yıllarda Muhammed b. Abdullah'a bey'at etmelerine rağmen Emevilere karşı yapılan ihtilal başarılı olunca kendilerine biat etmeyen Muhammed b. Abdullah'ın isyan etmesinden korkup onu ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Halife -en başta ortak hareket etmelerine rağmen sonradan -Hz. Ali evladına karşı tavrını değiştirmiş, Ehl-i beytin ileri gelenlerini hapse atmış, çeşitli işkenceler yapmış, onlara tahsis edilen ödemeyi engellemiş ve bunu açıkça hutbede savunmuştur.

²⁴³ ez-Zehebî, *Menâkıbu'l-İmam Ebû Hanîfe ve Sahibeyhi Ebî Yusuf ve Muhammed b. Hasan*, 48; Yaman, "İmâm -ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)", 32.

²⁴⁴ Uyanık, *Sivil İtaatsizlik Eylemleri ve Dini Değerler*, 137; Çetin, "İmam Ebû Hanîfe'nin Siyaset Anlayışı Ve Siyasî Tutumu", 33.

²⁴⁵ Uyanık, *Sivil İtaatsizlik Eylemleri ve Dini Değerler*, 127; Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 71. Rivayetlere göre Ebu Cafer Mansûr Ebû Hanîfe'ye on bin dirhem ve bir de cariyeye hediye olarak göndermiş onu denemek istemiştir. Ebû Hanife hediyeleri reddedince Mansûr'un veziri halifenin onun hakkında bahane aradığını ve hediyeleri kabul etmezse şüphelerinin artacağını söylemiştir. Ebû Hanife yine reddedince vezir, "Parayı ben hediye ve ihsanlar meyanında kaydederim, olur biter. Fakat cariyeyi kabul et. Bir özürün varsa söyle ki onu halifeye arz edeyim." demiştir. Ebû Hanife "Ben ihtiyarladım, kadınlarla işim yok. Elim uzanmayacak bir cariyeyi kabul etmeyi helal görmem. Halife'den gelen bir cariyeyi de satmaya cüret etmem." demiştir.

²⁴⁶ Bağdâdî, *Tarihu Medineti's-salam*, 15/466; İbn Hacer el-Heytemî, *Mevâhibü'r-Rahmân Fi Menâkıbi'l-İmâm Ebî Hanîfete'n-Nu'mân*, 247.

kurulan Bağdat şehrine kadı olarak görevlendirmek istemiştir.²⁴⁷ Ancak teklifi kabul etmesi Abbasilere ihlasla bağlı olduğuna ve mutlak surette itaatine delil olabilecek bu görevi Ebû Hanîfe kabul etmemiştir. Mansur Ebû Hanîfe'nin kadılık olmasa bile mutlaka devlette resmi bir görev almasını istemiş ve bu konuda baskı yapmıştır. Ebû Hanîfe eğer bir görev almaz ise sonuçlarının çok ağır olacağı kanaatine varınca Bağdat inşasında tuğla hesaplarını kontrol görevini üstlenmiştir.²⁴⁸

Ebû Hanîfe'nin hayatı sivil itaatsizlik açısından incelendiğinde yaptırımlara katlanma noktasında; doğru bildiği yoldan hiçbir surette sapmadığı, bu uğurda pek çok işkence, hapis, dayak, takip gibi eziyetlere tahammül ettiği görülür. Hz Ali evladına olan sevgisini gerek Emeviler gerekse Abbasiler döneminde dile getirmekten çekinmemiş ve onların haklarını savunmuştur. Halife Mansûr'un sorduğu sorulara -halifenin hoşuna gitmese bile- doğru bildiği cevapları vermekten çekinmemiş, ondan gelen hediye ve ihsanları geri çevirmiştir.²⁴⁹ Hakkı savunmak için o dönemde mahkemelerin -Ebû Hanîfe'nin muhteva bakımından yanlış olduğunu düşündüğü- hükümlerini eleştirmekten kaçınmamıştır.²⁵⁰ Hakkı cesaretle söylemiştir. Sivil itaatsizliğin bir başka unsuru olan sistemin bütününe değil sadece belli bir kısmını eleştirme ilkesini ise Ebû Hanîfe her ne kadar gerek valileri gerek kadıları ve gerekse halifeyi eleştirse de hiçbir zaman devlete isyan etmemek, eleştirilerini isyan etmeden, şiddetsiz şekilde dile getirmek suretiyle gerçekleştirmiştir. Bu uğurda verilen hiçbir ceza ve yaptırımdan da kaçmamıştır. Kendi döneminde eleştirdiği yargı kararlarının toplumsal düzene ve hukukun gelişmesine büyük katkısı olmasına rağmen Mansûr Ebû Hanîfe'nin davranışlarından rahatsız olmuş ancak aleyhine hüküm verecek herhangi bir dayanak bulmakta zorlanmıştır. Yanlış bulduğu konuları eleştirmekten çekinmeyen, ilmi, fazileti ve takvasıyla bilinen, amellerinde kusur olmayan Ebû Hanîfe'nin eksik, kusurlu bir yönünü bulamayan Mansûr, Ebû Hanîfe kadılık teklifini reddedince aradığı dayanağa ulaşmıştır. Rivayetlere göre Ebû Hanîfe hapsedildikten sonra tekrar öğrenci yetiştirmek için Kûfe mescidine gelememiştir. Ölümü noktasında farklı rivayetler mevcuttur. Hicri 150

²⁴⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ'*, 6/401; Özel, *İmam Ebu Hanife ve Hanefî Mezhebi*, 15; ez-Zehebî, *Menâkıbu'l-İmam Ebû Hanîfe ve Sahibeyhi Ebî Yusuf ve Muhammed b. Hasan*, 26; Yaman, "İmâm -i A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)", 34.

²⁴⁸ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 67.

²⁴⁹ ez-Zehebî, *Menâkıbu'l-İmam Ebû Hanîfe ve Sahibeyhi Ebî Yusuf ve Muhammed b. Hasan*, 42.

²⁵⁰ Uyanık, *Sivil İtaatsizlik Eylemleri ve Dini Değerler*, 129; Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 75; Yavuz, "Ebu Hanife'yi Tanımak", 8.

senesinde hapisten çıktıktan sonra ölmüş veya hapiste dayaktan ölmüş veya zehirlenerek öldürülmüştür.²⁵¹

Ebû Hanîfe yaşadığı dönem içerisinde çıkan karışıklıklara rağmen halka bireyin özgün kimliğini koruyabileceği ve kendi iradesiyle topluma katılabileceğini, bu uğurda yaptırımlara katlanmanın onurlu bir davranış olduğunu göstermiştir. Bu doğrultuda yaptıkları eylemlere karşılık eziyet ve işkencelere maruz kalma pahasına doğru bildiği düşünceyi sadece teorik anlamda değil pratik anlamda da desteklemek suretiyle onlara örnek olmuştur.

Sonuç olarak yaşamı boyunca güçlü olanın değil, haklının yanında durmuş, daima adaleti savunmuş, devlete karşı çıkarken, eleştirirken hiçbir zaman yıkıcı olmamış, bütünü değil haksızlığa neden olan hükümleri eleştirmiş kısacası hak ve adalet için sivil itaatsizlik yapmıştır. Öğrencilerine de yönetimin yapmış olduğu adaletsiz bir durum varsa usulüne uygun uyarmalarını öğütlemiştir.²⁵² Muhalefetini devlete karşı ayaklanarak ortaya koymamış, haklı gördüğü kişilere maddi manevi destek vermiştir. Adaletten sapmamak, taraflı düşünmemek için gelen hediyeleri ve makam tekliflerinin hepsini hiç düşünmeden reddetmiştir. Sivil itaatsizlik bakımından erken dönem İslam düşüncesinde yaşantısı ve fikirleriyle en güzel örnek olarak Ebû Hanîfe karşımıza çıkmaktadır. Ebû Hanîfe'nin yaşamı boyunca ödün vermediği bu tavır adalet ne kadar önem verdiğinin delilidir. İslam hukukunda iktidarın sahip olduğu otoritenin de yönetilenlerin boyun eğmesinin de ölçüsünün olduğu, sınırsız olmadığı bilincinde olan Ebû Hanîfe bu uğurda döneminin en güçlüsü olan halifeyi, kadıları eleştirmekten çekinmemiştir. Haksızlık ortaya çıktığında bunu eleştirmeyi, işleri düzeltmeyi ve yoluna koymayı toplumsal bir görev olarak gören Ebû Hanîfe eleştiri görevini üstlenmiş, emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker çerçevesinde muhalefetini gerçekleştirmiştir. "Kişinin eylemine imkân tanımak, karar hakkını kişiye vermek suretiyle Ebû Hanîfe, insanın özünde bulunan adalet ve hakkaniyet idesinden kaynaklı tabi bir hukuk anlayışından İslam fıkhiyla uzlaştırma ve bunu temellendirme konusunda önemli rol oynamıştır."²⁵³

²⁵¹ Bağdâdî, *Tarihu Medineti's-selam*, 15/583; Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, 80; ez-Zehabî, *Menâkıbu'l-İmam Ebû Hanîfe ve Sahibeyhi Ebî Yusuf ve Muhammed b. Hasan*, 48; Yavuz, "Ebu Hanife'yi Tanımak", 8; İbn Hacer el-Heytemî, *Mevâhibü'r-Rahmân Fi Menâkıbi'l-İmâm Ebî Hanîfete'n-Nu'mân*, 257; Yaman, "İmâm -ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)", 34.

²⁵² Yaman, "İmâm -ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)", 35.

²⁵³ Erdiç, *Ebû Hanîfe'de Din ve Siyaset*, 176.

Ebû Hanîfe'nin, şiddete başvurmadan devam ettiği yönetimin aleyhine olan eleştirileri iktidar tarafından yönetimin meşruiyetini sarsacak bir durum veya tehdit olarak algılanmıştır. O dönemde var olan âlimlere de hediyeler ve belli görevler vererek yönetim tarafına çekmek hedeflenmiş böylece umum nazarında yönetimin meşruluğu sağlanmak istenmiştir. Ebû Hanîfe verilen görevleri veya hediyeleri kabul etmek, yönetimin sergilediği tavırlara onay vermiş ve yönetim tarafından alınan kararları tasvip etmiş olmak anlamına gelebileceğinden dolayı teklifleri reddetmiştir. Bu tavrıyla tarihte unutulmaz bir örnek olmuştur. Onun rahatsız olduğu durum kendilerine evrensel değerler yüklenmiş yöneticilerin halka keyfi yükümlülükler getirmeleri, bu amaç uğrunda yöneticilerin evrensel dini değerleri kullanmaları ve istek ve arzularını dini bir emre dönüştürüp halkın özgür iradesini ellerinden almalarıdır.

3.5.3. Ahmed b. Hanbel

Bağdat'ta hicri 164 yılında doğmuştur. Tam adı Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilal b. Esed eş-Şeybanî el-Mervezî'dir.²⁵⁴ Soyunun Hz. İsmail'e kadar uzandığı rivayet edilmiştir. Emeviler döneminde dedesinin valilik yapmış ve Abbasiler'in başa geçmesine yardımcı olmuşken babasının Abbasi ordusunda görev aldığı kaynaklarda geçmektedir. Erken yaşlarda babasını kaybeden Ahmed b. Hanbel annesinin gözetiminde büyümüştür. Bağdat'ta eğitim gören Ahmed b. Hanbel İmam Şafîî, Abdürrezzâk b. Hemmam gibi pek çok meşhur âlimden tahsil görmüştür. Hadis ilminde daha fazla bilgi sahibi olmak, kendini geliştirmek için önce Kûfe'ye daha sonra Basra, Mekke, Medine, Halep, Şam, Cezire ve Yemen'e gitmiş ve orada bulunan âlimlerden faydalanmıştır.²⁵⁵

Hadis konusunda derin bilgisi ve güçlü hafızasıyla öne çıkan Ahmed b. Hanbel²⁵⁶ kırk yaşından sonra öğrendiklerini insanlara aktarmaya başlamış ve hadis okutmaya başlamıştır. Abbasiler döneminde Mutezile'nin tesiriyle Kuran'ın mahlûk olduğuna dair görüş halife tarafından benimsenince bunu o dönemin tanınmış âlimlerinden pek çok kişi isteyerek veya zulme uğramamak için ya da eziyetler sonucunda istemeyerek kabul

²⁵⁴ Muhammed b. Hüseyin İbn Ebi Ya'la, *Tabâkatü'l-Hanâbile*, thk. Muhammed b. Salih el-Useymin (Suudi Arabistan: el-Emanatü'l-A'mme Li İhtifali Bimururi Miete Amin Ala Tesisi Memleketi'l-arabiyyeti's-suudiyyeti, 1999), 1/8.

²⁵⁵ M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 2/75.

²⁵⁶ İbn Ebi Ya'la, *Tabâkatü'l-Hanâbile*, 1/10.

etmişlerdir.²⁵⁷ Halife Me'mun Ahmed b. Hanbel'in de Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesini kabul etmesi yönünde çağrıda bulunmuş ancak Ahmed b. Hanbel bu görüşü kabul etmediğini açıkça belirtmiştir.²⁵⁸ Bunun sonucunda hapse atılan Ahmed b. Hanbel halife Me'mun kendisiyle görüşmek isteyince kendisi gibi düşündüğünden dolayı hapiste olan Muhammed b. Nuh ile beraber hapisten zincirlere vurularak, halifeye doğru götürmüşlerdir. Yolda Halifenin ölüm haberi ulaşınca tekrar Bağdat'a hapsedilmek üzere götürülmüştür. Mu'tasım Billah halife olduktan sonra kardeşinin siyasetini takip etmiş ve Ahmed b. Hanbel'in hapiste kalmasına karar vermiştir. Daha sonra Halku'l-Kur'an konusunda huzurunda yapılan bir tartışmada Ahmed b. Hanbel âyet ve hadis dışındaki delilleri kabul etmediğinden dolayı görüşünden vazgeçmediğini gören halife kanaatinden vazgeçmesi için hapiste işkence edilmesini istedi. Yapılan eziyetlere rağmen kanaatinden vazgeçmeyen Ahmed b. Hanbel'in uygun bir ifade kullanması şartıyla serbest bırakılacağı söylendi. Ancak Ahmed b. Hanbel yapılan eziyet ve işkencelere rağmen kanaatinde sebat ederek bu teklifi de reddetti. İki yıldan fazla süren eziyet ve hapis hayatından sonra tekrar fetva vermeye ve hadis okutmaya başlamıştır. Halife Mu'tasım'dan sonra başa geçen Vâsık Billah döneminde Kur'an'ın mahlûk olma meselesine resmîyet kazandırılmış ve derslerde okutulma kararı alınmıştır. Bu durumu kabul etmeyen halk Ahmed b. Hanbel'e gelip isyan etmeyi teklif etmiş ancak Ahmed b. Hanbel halkı yatıştırmıştır. Her ne kadar halka sabretmeyi tavsiye etmişse de halife tarafından ders vermesi, halkla görüşmesi yasaklanmış ve evinde göz hapsinde tutulmuştur. Kur'an'ın yaratılmış olma meselesi Mütevekkil döneminde son bulmasına rağmen Ali evladından birini evinde sakladığı ve ona biat edeceğine dair iddialar nedeniyle sorgulanmış ve evi aranmıştır. Suçlamaların yanlış olduğu ortaya çıkınca halife Mütevekkil Ahmed b. Hanbel'in gönlünü almak için hediyeler yollamıştır. Hediyeleri kabul etmek istemeyen Ahmed b. Hanbel, -etrafındakilerin bu durumu

²⁵⁷ Halife Me'mun'un isteği üzerine vali, kadıları ve ehl-i hadîs zümresine dâhil olan âlimleri sorguya çekmiş, kadı ve âlimlerin hemen hepsi halifenin isteği doğrultusunda cevap verince serbest bırakılmıştır. Me'mûn, valiye ikinci bir mektup göndererek Ali b. Medînî, Ubeydullah b. Muhammed, Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Sa'd, Züheyr b. Harb, İsmâil b. Dâvûd, Kavârîrî, Hasan b. Hammâd es-Seccâde el-Bağdâdî, Ebû Hassân ez-Zeyyâdî, Bîşr b. Velîd el-Kindî, İbn Uleyye, İbnü'l-Bekkâ, Muhammed b. Nûh, Âsım b. Ali gibi devrin ünlü âlimlerini sorgulamasını emretmiştir. Sorgulanan âlimlerin çoğu Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü benimsediğini söylemiş, ancak Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Nûh, Seccâde ve Kavârîrî bunun aksini savunmuşlardır. Bu dört âlim vali tarafından zincire vurularak tekrar sorgulanmış, Ahmed b. Hanbel ile Muhammed b. Nûh görüşlerinde ısrar etmiş, diğer ikisi resmî görüşü benimseyip kurtulmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 30/27.

²⁵⁸ İbn Ebi Ya'la, *Tabâkatü'l-Hanâbile*, 1/46.

halifenin yanlış anlayacağına dair söyledikleri uyarıları dikkate alarak- yanlış anlaşılmaya mahal vermemek için hediyeleri hepsini dağıtmak kaydıyla kabul etmiştir. Halifeden gelen hiçbir hediye veya ihsanı kabul etmeyeceğini belirten Ahmed b. Hanbel, halife ailesine maaş bağladığı zaman²⁵⁹ bu ihsanı kabul eden oğullarına kırılmıştır. Hastalandığı zaman ona kendi doktorunu gönderen halife Mütevekkil hastalığının Ahmed b. Hanbel'in bedeninde olan bir şeyden kaynaklı değil de az yemek, çokça ibadet ve oruç tutmaktan kaynaklı olduğunu öğrenmiştir.²⁶⁰ 241 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.²⁶¹

Son derece mütevazı, hafızası güçlü, zühd ve takvasıyla öne çıkan²⁶² ve kendisine gelen yardım tekliflerini hiç düşünmeden reddeden Ahmed b. Hanbel yaşamı boyunca ilme ve ibadetlere oldukça büyük önem vermiştir. Özellikle hadis rivayetinde önemli bir yere sahiptir. Evinde göz hapsinde ve hapishanede kaldığı zamanlar dışında hadis rivayetini hiç bırakmamıştır.

Halifeden gelen ihsanlara tenezzül etmemiş ve hepsini ihtiyaç sahiplerine dağıtmıştır. Yaşamı boyunca elinin emeğiyle geçinmeye çalışmış ve muhtaç biri kendinden yardım istediğinde elinde ne varsa ona vermiştir. Doğru bildiği yoldan şaşmayan Ahmed b. Hanbel görüşlerinden yapılan işkence, eziyet ve hapse rağmen vazgeçmemiştir. Her ne kadar işkence ve eziyetlere tahammül etse de isyana hiç başvurmamış, halka da bu konuda sabırlı olmalarını tavsiye etmiştir. Sivil itaatsizlik açısından Ahmed b. Hanbel'in hayatı incelendiğinde pek çok unsuru sağladığı görülür. Mihne olayları ve devletin bu görüşü gerek âlimlere gerek halka zorla kabul ettirme politikasının yanlış olduğunu düşünen Ahmed b. Hanbel'in sivil itaatsizlik eylemlerinde olduğu gibi bu durumu kamuya açık, şiddetsiz bir şekilde eleştirmiş, kabul etmemiş olduğu görülür. Bu politikayı kabul etmeyen Ahmed b. Hanbel davası uğruna pek çok sıkıntı, eziyete katlanmıştır, bu açıdan yaptırımları kabul etme ilkesi ile uyum sağlamaktadır. Halk kendisine isyan teklif ettiğinde onları sakinleştirip sabrı tavsiye etmek suretiyle sivil itaatsizlikte bulunan sistemin bütününe değil, bir kısmına karşı çıkma unsurunu yaşayarak gözler önüne sermiş olmaktadır. Bütün bunlar incelendiğinde Ahmed b. Hanbel'in sivil itaatsizlik için güzel bir örnek olduğu fark edilir.

²⁵⁹ İbn Ebi Ya'la, *Tabâkatü'l-Hanâbile*, 1/25.

²⁶⁰ İbn Ebi Ya'la, *Tabâkatü'l-Hanâbile*, 1/26.

²⁶¹ İbnü'n-Nedîm, *Kitabu'l-Fihrist*, 285.

²⁶² İbn Ebi Ya'la, *Tabâkatü'l-Hanâbile*, 1/22.

3.5.4. Serahsî

Hocası Halvânî gibi Şemsü'l-Eimme (imamların güneşi) unvanını taşıyan Serahsî'nin tam adı Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed'dir. H. 400 (M 1010) yılında Türkmenistan-İran sınırında Serahs²⁶³ adı verilen bir kasabada veya civarında dünyaya gelen Serahsî'nin soyuna dair açık bir rivayet olmasa da Türk olduğuna dair pek çok karine vardır. Ticaret için 10 yaşlarında babasıyla beraber Bağdat'a gitmiş daha sonra Buhara'ya giderek büyük İslam âlimi Şemsü'l-Eimme Halvânî'den ders almaya başlamıştır.²⁶⁴ Kuvvetli hafızası ve kıvrak zekâsı ile hocasının dikkatini çekmiş ve hocasından sonra o da ders okutmaya başlamıştır. Uzun yıllar hocası Halvânî'den ders alan Serahsî fıkıh usulünü iyi bilen bir fakihtir.²⁶⁵ İlim öğrenme, öğretme ve dine hizmet etmeye büyük önem vermiştir. Serahsî o dönemin hakanı ile yaşadığı bir sıkıntı dolayısıyla 466-480 tarihleri arasında 14-15 sene gibi bir süre boyunca Özkent hapishanesinde kalmıştır.²⁶⁶ Hapisteyken her türlü imkândan mahrum olan Serahsî, imkânsızlıklara rağmen Mebsut adlı 30 ciltlik eserinin yanında dört eserini daha orada öğrencilerine yazdırmıştır. Öğrencilerine ders verirken ve eserlerini dikte ettirirken bir kuyu içerisinde olduğuna dair rivayetler mevcuttur.²⁶⁷ 479 yılından itibaren hapishane şartlarının iyileştirildiği, hapishane hayatının son yılında ise hapişte değil de Emir Gûn'un evinde tutulduğu görülür.²⁶⁸ Hapisten çıktıktan üç yıl kadar sonra 81 yaşındayken 483/1090 yılında Merginan'da (Fergana) vefat etmiştir.²⁶⁹

Serahsî'nin yaşadığı dönem Karahanlılar dönemine tekabül eder. Karahanlılar döneminde İslam'ın yayılışı ve ilmi anlamda yükselişle beraber ilk zamanlar hakanların İslam dinine bağlı olduğu, ulemanın yönetimle herhangi bir sıkıntı yaşamadığı hatta yöneticilerin âlimlere saygı duyduğu ve desteklediği görülür.²⁷⁰ Ancak 11. Asrın ikinci

²⁶³ Serahs, İran, Afganistan ve Türkmenistan'ın sınırları içerisinde Horasan bölgesinin güney Türkmenistan kısmında bulunmaktadır. Oğuz Çetinoğlu, *Büyük Türk-İslâm Âlimi Serahsî Hayatı, Şahsiyeti Ve Eserleri* (İstanbul: Bilgeoğuz, 2018), 27.

²⁶⁴ Ömer Çetinkaya (ed.), *Şemsü'l-Eimme Serahsî* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 7; Çetinoğlu, *Büyük Türk-İslâm Âlimi Serahsî Hayatı, Şahsiyeti Ve Eserleri*, 277.

²⁶⁵ Muhammed Hamîdullah, "Serahsî, Şemsüleimme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/545.

²⁶⁶ Çetinoğlu, *Büyük Türk-İslâm Âlimi Serahsî Hayatı, Şahsiyeti Ve Eserleri*, 30.

²⁶⁷ Hamîdullah, "Serahsî, Şemsüleimme", 36/546; Çetinoğlu, *Büyük Türk-İslâm Âlimi Serahsî Hayatı, Şahsiyeti Ve Eserleri*, 39.

²⁶⁸ Osman Aydın, "Uluslararası Serahsî Sempozyumu", *V/XI. Yüzyılda Mâverâünnehir'de Siyasî ve Kültürel Durum* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 64.

²⁶⁹ Çetinkaya, *Şemsü'l-Eimme Serahsî*, 8.

²⁷⁰ Aydın, "Uluslararası Serahsî Sempozyumu", 55.

dönemlerinde Mâverâü'n-nehir âlimleri ile Karahanlı hakanları arasında zaman zaman ciddi sıkıntılar yaşanmıştır. O dönem incelendiğinde Karahanlılar Devleti'nin parçalanma ve yıkılma sürecinin başlamış olması, gayri meşru ve yüksek vergiler nedeniyle halk ve yönetim arasındaki gerginlikler, yönetici ile anlaşmazlık durumunda bazı fakihlerin hemen idam ettirilmesi, Sünnî-Mû'tezilî âlimlerin aralarındaki münakaşa, kısa zaman aralıklarında yönetimin sürekli değişmesi gibi sıkıntılar olduğu görülür.²⁷¹ Bu dönemde âlimler ve yöneticiler arasında sıkıntı yaşandığında idare bazı âlimleri hapsedmiş, bazılarını sürgüne göndermiş, bazılarını ise öldürmüştür. O dönem içerisinde bahsedilen sıkıntılara şahit olan Serahsî de yönetim-âlim arasındaki mücadele sonucu hapsedilmiş âlimler arasında yerini almıştır.²⁷²

Rivayetler incelendiğinde Serahsî'nin hapsedilmesine karar veren hükümdarın Batı Karahanlı Devleti hakanı Şemsü'l-mülk II. Nasr Han olduğu anlaşılmaktadır. Hapsedilme nedeniyle alakalı açık bir metin olmamasına rağmen Serahsî'nin eserlerinin bazı yerlerinde değindiği ifadelere²⁷³ dayanarak araştırmacılar bazı farklı çıkarımlarda bulunmuşlardır:

İlk görüş; Serahsî'nin adil olmadığını düşündüğü için Karahanlı hükümetinin koyduğu gayrimeşru vergileri eleştirmesi, halkın ödememesi yönünde verdiği fetva ve bahsedilen vergiye karşı çıkanları desteklemesidir.²⁷⁴

Hapsedilme sebebine dair bir diğer görüş ise onun fazla açık sözlü olmasıdır. Hakan, ümmüveledlerini -iddetleri dolmadan- kendi hür memurlarıyla usulsüz evlendirmek istediğinde Serahsî'nin bu durumu eleştirmesinin hapsedilmesine neden olabileceğine dair görüş, bu olayın hapisten çıktıktan sonra vuku bulması ve hakanın Serahsî'nin eleştirilerini dikkate alarak usulüne uygun hareket etmesi nedeniyle görüşler arasında bulunması mümkün değildir.

Bir başka görüş ise itikad anlamında Serahsî'nin Mutezile ile bir tartışma yaşaması ve bunun dönemin hakanına dalkavuk ve hükümdara yaranmak isteyen kişilerce yanlış

²⁷¹ Çetinoğlu, *Büyük Türk-İslâm Âlimi Serahsî Hayatı, Şahsiyeti Ve Eserleri*, 29; Aydın, "Uluslararası Serahsî Sempozyumu", 52.

²⁷² Aydın, "Uluslararası Serahsî Sempozyumu", 64.

²⁷³ "Nifaktan uzak kul...", "Aydınlarıcı doğruyu söyleyen, bundan dolayı hapsedilmiş kişi", "Konulmuş olan batılı ortadan kaldırmak isteyen, bu sebepten sürülmüş ve hapsedilmiş..." Çetinoğlu, *Büyük Türk-İslâm Âlimi Serahsî Hayatı, Şahsiyeti Ve Eserleri*, 37.

²⁷⁴ Çetinoğlu, *Büyük Türk-İslâm Âlimi Serahsî Hayatı, Şahsiyeti Ve Eserleri*, 30; Aydın, "Uluslararası Serahsî Sempozyumu", 65.

şekilde aktarılmasıdır. Serahsî'nin kendi yazdırdığı eserlerde de “aydınlatıcı, doğruyu söyleyen, bundan dolayı esir gibi hapsedilmiş” ibaresi buna delalet etmektedir.²⁷⁵

Diğer bir görüş ise Serahsî'nin dönemin hükümdarına nasihat amaçlı söylediği bir söz sebebiyledir. Hukuk ansiklopedisi olarak düşünülebilecek Mebsut adlı eserinde buna işaret eden “bunu üzerinde ehl-i sünnetin mutabık bulunduğu, sözü rahmet yoluyla sarf edip söyleyen, bir takım beyinsiz ve aptalların iftira ve fitneleri ve yine zındık ve kalleş kimselerin aldatmaları neticesi tecrid edilip hapse konmuş olan kimse yazdırdı.” ibaresi mevcuttur.²⁷⁶ Serahsî dikte ettirdiği eserlerin belli yerlerinde hapsedilmesinin nedeninin bir söz olduğuna ve o sözü Allah rızası için söylediğine değinmiş, yanlış anlaşıldığını ifade etmiş ancak içeriğine dair herhangi bir şey yazdırmamıştır.

Büyük İslam âlimi Serahsî adaletin çiğnenmemesi ve hakkın ortaya çıkması için emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker ilkesi gereğince hakkı söylemekten kaçınmamış, bu uğurda yöneticilerle karşı karşıya gelse de yaptırımlara katlanmıştır. Sivil itaatsizlik açısından incelendiğinde her ne kadar o dönemde eleştirdiği politika veya konunun - bilgi olarak kesin olmasa da eserlerindeki ifadeler dikkate alınırsa- haksızlık veya adaletsizliğe sebep olan bir olay olduğu muhakkaktır. Sivil itaatsizliğin unsurlarından olan şiddetsizlik ve kamuya açıklık ilkesi Serahsî tarafından yaşadığı dönemde eyleme dökülmüş, kamuya açık bir halde hak bildiği davasını savunmuştur. Bu uğurda hapsedilmesi sivil itaatsizlikte yaptırımları kabul etme ilkesi ile uyusmaktadır. Döneminde meydana gelen siyasi olaylarla ilgilenmiş, inandığı gibi hareket etmiş, doğru bildiği şeyi savunmuş ve bu yolda ilerlemiştir.

²⁷⁵ Çetinkaya, *Şemsü'l-Eimme Serahsî*, 20; Hamîdullah, “Serahsî, Şemsüleimme”, 36/544; Aydın, “Uluslararası Serahsî Sempozyumu”, 71.

²⁷⁶ Çetinkaya, *Şemsü'l-Eimme Serahsî*, 21.

SONUÇ

Sosyal bir varlık olan insanoğlu, yaşamını toplum içerisinde sürdürür. Farklı özelliklere sahip insanların bir araya gelerek oluşturduğu toplum, üyelerinin çıkarlarının çatışması durumunda hak ve adaleti sağlamak adına kurallara ve düzene ihtiyaç duyar. Zaman ve ihtiyaca göre toplumdaki düzeni sağlayan yasaların ve hükümet politikalarının, kamunun ihtiyacı doğrultusunda değişime açık olması gerekir. Toplumdaki düzeni sağlayan unsurlardan yasa ve kanunlar ya da hükümet politikaları bazen amacını gerçekleştiremez ve haksızlıklar ortaya çıkabilir. Bu durumda kişilerin daha yüksek bir yasa veya ilkeden hareketle mevcut yasal düzene müdahale etmesi gerekir. Kanunlarca yasadışı olarak görülse de kişiler yaptırımları kabul eder ve haksızlığın ortadan kalkması için mücadele eder. Değişmesi gereken, haksız durumlar ortaya çıkaran yasanın sivil itaatsizlik yoluyla şiddetsiz olarak değiştirilmesi maslahata uygun, meşru ve yasadışı bir yoldur. Sivil itaatsizlik eylemi yönetimde mevcut olan problemleri uygulamaları değiştirir ve meşru bir yere ulaştırır.

Toplumdaki düzenin tekâmülüne katkı sağlayan sivil itaatsizliğin (birçok düşünür tarafından farklı unsurların vurgulanmasıyla veya yeni unsurların eklenmesiyle) pek çok tanımı yapılmıştır. Yapılan tanımlar ve ögeler incelendiğinde sivil itaatsizlik için, adalet duygusuna sahip toplumlarda hak ve hürriyetlerin kazanılması ve korunmasında etkili olan, baskı ve şiddet karşısında, hukuk devletinin içerdiği üstün değerler uğruna barışçıl, hesaplanabilir, aleni ve bilinçli bir şekilde sistemin geneline karşı değil, sistemde bulunan bazı tutum veya eylemlere karşı hukuk kurallarının çiğnenmesi veya yerine getirilmemesi denebilir.

Geçmişe bakıldığında pek çok tarihi şahsiyetin sivil itaatsizlik eylemine başvurduğu görülür. Yaşadığı şehrin inandığı tanrılara inanmadığı veya yeni tanrılar ortaya çıkardığı, gençleri yoldan çıkardığı gerekçeleriyle yargılanmış ve ölüme mahkûm edilmiş olan Sokrates, adil olmadığı için yasaya uymamış ancak en başta devletle yapmış olduğu sözleşmeye binaen onun verdiği yaptırıma katlanmış ve baldıran zehrini içmiştir. Yazdığı makale ile sivil itaatsizliğin kavramsal olarak ortaya çıkmasını sağlayan Thoreau ise devlete ödenen kafa vergisini ödemeyi reddederek ve bunun sonucu hapsedilerek sivil itaatsizlik eylemini gerçekleştirmiştir. Çoğunluğun yönetimin her zaman adaletli ve doğru olmadığı görüşünde olan Thoreau devlete sorgusuz itaati

eleştirmiştir. Sivil itaatsizlik için bir başka önemli şahıs olan Gandhi, Hindistan'ın bağımsızlığı başta olmak üzere insanlar arasında adaletsizlik ve eşitsizliğe sebep olan kast sistemini ve yönetimin köylülerden aldığı ağır vergileri eleştirmiş, kadınlara karşı olan haksızlıkları gündeme getirmiş ve bu uğurda pek çok eylem düzenlemiştir. Gerçekleştirdiği sivil itaatsizlik eylemlerinde şiddeti tamamen reddetmiş ve her ne zaman direnişin şiddete doğru evrildiğini görürse eylemlerini sonlandırmıştır. Herhangi bir yerdeki adaletsizlik her yerde adalet için bir tehdittir diyen Martin Luther King, 1950'li yıllarda ayrımcılığa karşı direnişin sembolü olan Rosa Parks haksızlıklara ve adaletsizliklere karşı yaptıkları eylemler ve savundukları davalar ile dünya tarihine geçmiştir.

John Rawls, Hannah Arendt, Jürgen Habermas gibi kuramcılar ise sivil itaatsizlik eylemlerini gerçekleştirmek suretiyle değil, kavrama düşünsel açıdan yaklaşp farklı yönlerine vurgulayarak kavramın teorik temellerinin oluşumuna katkı sağlamışlardır. Sivil itaatsizliğin ancak adalet duygusuna sahip toplumlarda meydana gelebileceğini ifade eden Rawls, kavrama diğer kuramcılardan farklı olarak yaklaşan, sivil itaatsizliğin hiçbir surette bir kişinin bireysel davranışı şeklinde tezahür edemeyeceğini, eylemin devlet içinde bir düzeltme ve uyarma mekanizması olduğunu belirten Hannah Arendt ve sivil itaatsizliğin yasallık ile meşruluk arasındaki sınırdaki kalması gerektiğini savunan Jürgen Habermas sivil itaatsizliğin kavramsal gelişimine oldukça büyük katkılar sağlamıştır. Teorisyenlerden Rawls sivil itaatsizliğin adalet yönünü ön plana çıkarırken Arendt kolektif yönüne vurgu yapmış, Habermas ise yasallık meşruluk sınırında kalmasının doğru olacağını ifade etmiştir.

Geçmişten günümüze değin hiçbir iktidara mutlak egemenlik verilmemiş, mutlaka ilahi kanunlarla veya belirli bazı prensiplerle tahdit ve takyit edilmiştir. İslami düşüncede var olan egemenlik sınırlı ve mülke dönüşmeyen bir yapıdadır. Temel hak ve özgürlüklerin kaynağı iktidar olmadığından dolayı kişilerin haklardan yararlanma, sorumluluklardan muafiyet konusunda ayrıcalığı olmadığı gibi iktidara kayıtsız itaat zorunluluğu da yoktur. İslam düşüncesinde muhalefet; fikir zenginliği, devletin veya insanların eylem ve düşüncelerini denetleyen bir araç olarak düşünülmüş, direnme ve eleştirme hakkı murakabe hakkı içerisinde sayılmıştır.

İslam dini kişi ve kişilerin oluşturduğu topluma Kur'an ve sünnet çerçevesinde adalet, eşitlik, güven, takva, hürriyet, akıl, şeref ve insan eylemleri bağlamında bir sorumluluk yüklemiştir. Bu anlamda ümmetin tüm fertleri hukuk ve adaletin koruyucuları ve gözeticileri olmakla sorumludur dolayısıyla adaletsizlik veya haksızlık ortaya çıktığında yöneticileri uyarma ve doğru yola çağırma gibi vazifeleri vardır. Emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker, meşveret ve bey'at prensiplerine dayanan bu sorumluluğu genelde ümmet adına hukukçular ve din âlimleri yerine getirmektedir. İktidarı devirmeyi düşünen devrimci ekol, birliğin bozulmaması adına sabretmeyi uygun bulan sabır ekolü ve ikisinin arasında bir yol olan güç yetirilebiliyorsa aktif muhalafeti savunan temekkün ekolü Müslümanların uyguladıkları farklı direniş akımlarını oluşturmaktadır.

İslam düşüncesinde asıl olan meşru yönetime itaattir ancak muhalefet, yönetimin meşruiyetinin kaybolması durumunda ortaya çıkar. İstişare ortamında çıkan, yapıcı olan muhalefet dışında yol kesmek ve haydutluk, isyan ve ihtilal/bağy gibi yıkıcı muhalefetler de zaman zaman meydana gelmiştir. Bunlardan bağy siyasi anlam taşımakta ve teville dayanmaktadır. Yapıcı muhalefet şekillerinden biri olan sivil itaatsizlik ve bağy; kanunları çiğneme, yerine getirmeme, eylemlerini teville mebni kendilerince haklı sebebe dayandırma, eylemi bilinçli olarak yapma noktalarında birleşmektedirler. Buna mukabil sivil itaatsizlikte haksızlığa neden olan kanunun şiddetsiz bir şekilde değıştirilmesi hedeflenirken bağyde sistemin bir bölümü değıl tamamının değışimi hedeflenmekte ve amaçları uğruna şiddete başvurmaktan sakınmamaktadırlar.

İslam tarihine bakıldığı takdirde görülür ki pek çok âlim toplum içerisinde meydana gelen haksızlıklara son vermek, adaleti sağlamak adına mücadele vermiş ve bu uğurda fedakârlıklar yapmışlardır. Örneğin toplum içerisinde zengin-fakir arasındaki farkların iyice belirginleşmesine şahitlik eden ve iktidarda olan kişilerin devlet malını keyiflerine göre harcamalarını gören Ebû Zer sistemin bütününe ya da iktidarı değıl yalnızca bu yanlış durumu şiddete başvurmadan, aleni bir şekilde eleştirerek, ceza ve yaptırımları kabul ederek muhalefet etmiş ve asla devletin bütününe karşı bir eylemde bulunmamış, isyancılara katılmamıştır. Başka bir sivil itaatsizlik örneğini ise Halku'l Kur'an konusundaki iktidar baskısına, işkence, eziyet ve hapse rağmen görüşlerinden vazgeçmemiş olan Ahmed b. Hanbel yaşayarak ortaya koymuştur. Kanaatinden ödün vermeyen Ahmed b. Hanbel isyana hiç başvurmamış, şiddetsiz şekilde davasını

savunmuş, halka da bu konuda sabırlı olmalarını tavsiye etmiştir. İktidar ile yaşadığı bir sorundan dolayı hapsedilen, eziyetlere maruz bırakılan Serahsî’de inandığı gibi hareket etmiş, doğru bildiği şeyi savunmuş ve bu uğurda isyana başvurmadan yaptırma katlanmıştır. Ebû Hanîfe; iktidarın Kur’an ve sünnet çizgisinden uzaklaştığını, yönetimdeki adaletsizlikleri, mevalinin durumunu ve yönetim ile Hz. Ali evladı arasındaki ilişki gibi ciddi haksızlıkları gördüğü zaman yapılan yanlışları şiddete veya isyana başvurmadan tenkit etmiştir. Yaptığı yasadışı muhalefet alenidir ve kamu vicdanına çağrı vardır. Âl-i beyt iktidara karşı ayaklandığında maddi anlamda da desteğini esirgememiştir. Ebû Hanîfe’nin hayatı incelendiğinde doğru bildiği yoldan hiçbir surette sapmadığı, bu uğurda pek çok işkence, hapis, dayak, takip gibi eziyetlere tahammül ettiği yani sivil itaatsizlik unsurlarından olan sorumluluğun üstlenilmesi ilkesini yerine getirdiği görülür.

Sivil itaatsizlik eylemleri ister Batı’da gerçekleşsin ister İslam siyasetinde vuku bulsun hukuka sadakat, ahlaki ve ulvî duygular etrafında şekillenirse mevcut durumu istikrara kavuşturmak ve daha iyi hale getirmek için bir yol ve bozulan toplumsal düzeni içten dışa yeniden yapılandırmanın bir yöntemidir.

Kuşkusuz Müslümanların hukuk pratiğinde sivil itaatsizlik kapsamına girebilecek İbn Mes’ûd, İzz b. Abdüsselam ve İbn Teymiyye gibi başka şahısları zikretmek de mümkündür. Ne var ki bizim bu çalışmada amacımız Müslümanların devlet tecrübesindeki sivil itaatsizlik örneklerini tüketmek değil; sivil itaatsizliğin terim olarak Batı menşeli olsa da İslam devlet tecrübesinde de pratiklerinin bulunduğunu ve sivil itaatsizlik için demokrasinin şart olmadığını, daha doğru tabirle sivil itaatsizliğin demokrasinin bahşettiği bir lütuf olmadığını, hilafet ya da krallık ya da adına her ne dersek diyelim bütün hukuk pratiklerinde mümkün ve vaki olabileceğini ortaya koymaktır. Türk hukuk araştırmacıları, sivil itaatsizlik vb. hukukî kavram ve olguları incelerken yalnızca Batı kökenli hukuk kaynakları ile yetinmemeli, on dört asırlık bir tecrübeye karşılık gelen İslam devlet ve hukuk tecrübesini de dikkate almalıdır. Ebû Zer, Ebû Hanîfe, Ahmed b. Hanbel gibi İslamî şahsiyetlerin ortaya koyduğu sivil itaatsizlik uygulaması, Sokrates ve Thoreau gibi Batı kökenli aydınların ortaya koyduklarından daha değersiz ve geride değildir. Çağdaş hukuk araştırmacılarının birçok güzel örnek varken kendi tarihlerine ilgisiz kalmaları akademik tavır ile de bağdaşmayan bir durumdur.

İslam siyasetinde ve batıda meydana gelen sivil itaatsizlik eylemleri karşılaştırıldığında görülür ki Müslümanların muhalefeti genellikle uygulama ve sosyal yaşantıya yönelik iken Batıda muhalefet genelde kanun ve yasalaradır. Bir başka farklılık ise batıda sivil itaatsizlik eylemlerine iten sebep yüce yasa veya vicdan iken İslam siyasetinde Allah'ın tüm Müslümanlara yüklediği sorumluluk ve bilinçtir. Ancak gerek Batıda gerek İslam siyasetinde meydana gelen sivil itaatsizlik eylemleri; şiddetsiz olması, aleni ve yasadışı olması, eylem sonucunda sorumluluğun üstlenilmesi, kamu vicdanına çağrı, haksızlıklara karşı gerçekleştirilmesi ve sistemin bütününe hedef alınmaması bakımından birbirine benzemektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel. *Müsned Muhtasarı Mülteka'l-Ashab*. çev. Ahmed Ürkmez. İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı., 2022.
- Apaydın, H. Yunus. “İbn Abdüsselâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/284-287. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Ardoğan, Recep. “Teorik Temeller ve Tarihsel Gerilimler Arasında İslam Kültüründe Siyasal Muhalefet”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2004), 171-189.
- Arendt, Hannah vd. *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*. çev. Yakup Coşar. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 5. Baskı., 2018.
- Atar, Fahrettin. *İslâm Adliye Teşkilâtı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Atvan, Hüseyin. *el-Fıraku'l-İslamiyyeti fi Biladi's-Şam fi Asri'l-Emevî*. Daru'l-Cîl, 1986.
- Aydın, Melikşah. “İslam Hukukuna Göre İsyan (Bağy) Suçu ve Cezası”. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 23/2 (Aralık 2015), 49-77. <https://doi.org/10.15337/SUH.2017.12>
- Aydınlı, Abdullah. “Ebû Zer el-Ğîfârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/266-269. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Aydınlı, Osman. “Uluslararası Serahsî Sempozyumu”. *V/XI. Yüzyılda Mâverâünnehir'de Siyasî ve Kültürel Durum*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Tarihu Medineti's-selam*. 17 Cilt. Daru'l Garbi'l-islami, 1. Baskı., 2001.
- Bardakoğlu, Ali. “Eşkiya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/466-469. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Bayram, Murat. *Sivil İtaatsizlik: Şiddetsizlik, Yükümlülük ve Söylem*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-eşrâf*. 13 Cilt. Beyrut Lübnan: Daru'l-Fikr, 1. Baskı., 1996.
- Biçici, Fahrettin. *Tolstoy Gandhi Mektuplaşmaları*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2018.

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-. *Sahîh-i Buhârî*. 1 Cilt. Suudi Arabistan: Vizaratü Şuûnü'l-İslamiyye ve'd-Da'veti ve'l-İrşadi's-Suûdiyye, 1. Basım, 1997.
- Canatan, Kadir. "Beyan Sosyolojisi ve Bir Beyan Biçimi Olarak 'Müspet Hareket'". *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 6/13 (2018), 99-120.
- Candan, Kadir - Bilgin, Murat. "Sivil İtaatsizlik". *Yasama Dergisi* 19 (2011), 57-94.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Abdullah b. Mes'ûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/114-117. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-. *Ğıyâsü'l-Ümem fî İltiyâsi'z-Zulem*. thk. Mustafa Hilmî - Fuad Abdulmün'im. 1 Cilt. İskenderiyye: Daru'd-Da'veti, 2008.
- Çatıkkaş, Hüseyin. *Bir Şiddetsizlik Eylemi Olarak Sivil İtaatsizlik*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Çetin, Maksut. "İmam Ebû Hanîfe'nin Siyaset Anlayışı Ve Siyasî Tutumu". *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi Özel Sayı* (2019), 25-37.
- Çetinkaya, Ömer (ed.). *Şemsü'l-Eimme Serahsî*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Çetinoğlu, Oğuz. *Büyük Türk-İslâm Âlimi Serahsî Hayatı, Şahsiyeti Ve Eserleri*. İstanbul: Bilgeoğuz, 2018.
- Çil, Halit. "Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu". *Halife Ömer'in Liderlik ve Yönetim Anlayışı*. ed. Ali Aksu. C. 1. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2018.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî ed-. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Beyrut Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- Demir, Abdullah. "Kadim Çin Hukuku". *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi* 3/3 (2017), 32-42.
- Doğan, İsa. "Ebû Hanîfe'nin Dînî Ve Siyâsî Duruşu". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/22 (2006), 37-47.
- Ebu Ya'la, Muhammed b. Hüseyin el-Ferra el-Hanbelî. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*. thk. Muhammed Hamid el-Fıqî. Beyrut Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000.
- Erdiç, Şaban. *Ebû Hanife'de Din ve Siyaset*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Eşit, Yusuf. *İslam Kamu Hukukunda Devlet Birey İlişkisi (Şâfiî Mezhebi Örneği)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015. https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/113197/yokAcikBilim_10100231.pdf?sequence=-1

- Fayda, Mustafa. “Ammâr b. Yâsir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/75-76. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Görmez, Mehmet. “Ebû Zer el-Ğıfârî Biyografileri Üzerine”. *İslamiyât* 5/2 (ts.), 177-182.
- Hamîdullah, Muhammed. “Serahsî, Şemsüleimme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/544-547. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Hin, Mustafa el- vd. *el-Fıkh’ul-Menhecî ala Mezheb’il-İmam eş-Şâfiî*. çev. Ali Arslan. İstanbul: Huzur Yayınları, 1998.
- History.com Editors. “Montgomery Bus Boycott”. *A&E Television Networks*. <https://www.history.com/topics/black-history/montgomery-bus-boycott>
- İbn Ali el-Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû’l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdîlkâdir b. Muhammed. *Kitabu’s-sülûk li Ma’rifeti Düveli’l-mülûk*. thk. Muhammed Mustafa Ziyade. Kahire: Matbaatü’l-İcneti, 2. Basım, 1956.
- İbn Ebi Ya’la, Muhammed b. Hüseyin. *Tabâkatü’l-Hanâbile*. thk. Muhammed b. Salih el-Useymin. 3 Cilt. Suudi Arabistan: el-Emanatü’l-A’mme Li İhtifali Bimururi Miete Amin Ala Tesisi Memleketi’l-arabiyyeti’s-suudiyyeti, 1999.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Tehzîbü’t-Tehzîb*. thk. Firaz Zeyd Hüseyin. Birleşmiş Arap Emirlikleri Dubai: Cem’iyyetü Darü’l-Birr, 852.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Tehzîbü’t-Tehzîb*. 15 Cilt. Kahire: Daru’l-kitab’il-İslamî, 1327.
- İbn Hacer el-Heytemî. *Mevâhibü’r-Rahmân Fi Menâkıbi’l-İmâm Ebî Hanîfete’n-Nu’mân*. çev. Manastırlı İsmâil Hakkı. İstanbul: Misvâk Neşriyât, 2. Baskı., 2009.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ’ ve’n-Nihâl (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*. çev. Halil İbrahim Bulut. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2017.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*. çev. Haydar Hatipoğlu. İstanbul: Kahraman Yayınları, ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*. çev. Haydar Hatipoğlu. İstanbul: Kahraman Yayınları, ts.
- İbn Manzûr, Ebû’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. (حقوق) maddesi. 15 Cilt. Daru’l-Sadr, ts.
- İbn Manzûr, Ebû’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. (خلف) maddesi. 15 Cilt. Daru’l-Sadr, ts.

- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. (ب-ع-غ-ي) *maddesi*. 15 Cilt. Daru'l-Sadr, ts.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*. 11 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Khanji, 2. Baskı., 2001.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Adabü'l-Hasan el-Basrî ve Zühdühu ve Mevâ'izuhu*. thk. Süleyman el-Harş. Beyrut Lübnan: Daru's-Sadik, 2005.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil*. 11 Cilt. Beyrut Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2016.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*. çev. Ahmet Ağırakça. Beyazıt İstanbul: Bahar Yayınları, 1986.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. Beyrut Lübnan: Daru İbn Hazm, 1. Baskı., 2012.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *Kitabu'l-Fihrist*. thk. Rıza-Teceddüd, 2008.
- Kândehevî, Muhammed Yusuf. *Hayâtü's-sahâbe*. çev. Ahmet Meylânî. 4 Cilt. Konya: İslamî Neşriyat, ts.
- Kândehevî, Muhammed Yusuf. *Hayâtü's-sahâbe*. çev. Ahmet Meylânî. 4 Cilt. Konya: İslamî Neşriyat, ts.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ahmed b. Hanbel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/75-80. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Karaman, Hayreddin. *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*. 3 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, ts.
- King, Martin Luther. *Letter from Birmingham Jail* (Mektup 1963).
- Koca, Ferhat. "İbn Teymiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/391-405. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Kudat, Aydın. "Hak ve Hukuk Kavramları Üzerinde Bir Değerlendirme". *Adam Akademi* 4/2 (2014), 87-106.
- Kütübî, Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed ed-Dârânî el-Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyl 'aleyhâ. thk. İhsan Abbas. 2 Cilt. Beyrut Lübnan: Daru'l-Sadr, ts.
- Livingston, Alexander. "'Tough Love' The Political Theology of Civil Disobedience". *Perspectives on Politics* 18/3 (2020), 851-866.

- Macit, M. Hanifi. “Şiddet İçermeyen Bir Eylem: John Rawls’da Sivil İtaatsizlik”. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğiti Fakültesi Dergisi* 16 (2007), 134-146.
- Mâverdî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Ahkâmü’s-sultânîyye*. thk. Ahmed Cad. 1 Cilt. Kahire: Daru’l-hadîs, 2006.
- Mâverdî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-. *el-Hâvi’l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Mu’avviz - Adil Ahmed Abdulmevcud. 19 Cilt. Beyrut Lübnan: Daru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1994.
- Muhammed Ebû Zehra. *Ebû Hanîfe*. çev. Osman Keskiöğlü. Ankara: DİB Yayınları, 7. Baskı., 2021.
- Mustafa, Nevin Abdulhalık. *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Müslim b. Haccâc, Ebü’l-Hüseyn b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîh-i Müslim*. Riyad: Daru’l-hadara, 2. Baskı., 2015.
- Neşşâr, Ali Sami en-. *İslâm’da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*. çev. Osman Tunç. 2 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, ts.
- Nişancı, Şükrü. *Sivil İtaatsizlik İyi Vatandaş Olmak mı? İyi İnsan Olmak mı?* İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2013.
- Okandan, Recai G. “Devlet İktidarının Tahdidi ve Bu Hususta İleri Sürülen Muhtelif Noktai Nazarlar”. *Journal of Istanbul University Law Faculty* 17/1-2 (2011), 3-23.
- Ökçesiz, Hayrettin. *Sivil İtaatsizlik*. İstanbul: Legal Yayınevi, 4. Baskı., 2011.
- Öz, Şaban. “İslam Siyaset Geleneğinde Muhalefet Üzerine Bazı Mülâhazalar-Hulefâ-i Râşidîn Dönemi-”. *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 5 (2016), 57-68.
- Özel, Ahmet. *İmam Ebu Hanife ve Hanefî Mezhebi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Baskı., 2015.
- Özen, Şükrü. “İhtilaf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/565-568. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Palevi, Alaeddin. *İmam Ebu Hanife Kimdir?* İstanbul: Mukattaa Yayınları, 2017.
- Platon. *Sokrates’in Savunması*. çev. Emre Alagöz. Ankara: Panama Yayıncılık, ts.
- Rawls, John. *A Theory of Justice*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 1971.
- Rayyıs, Muhammed Ziyaeddin er-. *en-Nazariyyatü’s-Siyasiyyeti’l-İslamiyye*. 1 Cilt. Kahire: Matbaatü’l-Lecneti Beyani’l-Arabî, 1. Basım, 1952.

- Salkını, İbrahim. “تداخل المعاني في المصطلح الواحد (مصطلح البغي أنموذجاً)”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 34 (Ekim 2019), 211-226.
- Sekmenli, Begüm. “Peter Singer’in, Jürgen Habermas’ın ve John Rawls’un Kuramlarında Sivil İtaatsizlik Tartışması”. *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi* 3 (2019), 34-45.
- Solak, Yeter. *David Henry Thoreau ve Mahatma Gandhi’nin Görüşleri Çerçevesinde Sivil İtaatsizlik*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-. *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’s-suğrâ*. thk. Muhyiddin Ali Necib. Beyrut Lübnan: Darü’l-Beşairi’l-İslamiyye, 2013.
- Süt, Abdulnasır. “İslam Düşüncesinde Muhalefet”. *Milel ve Nihal* 15/2 (2018), 60-83.
- Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa. *Mevsuatu Mustalahati Miftâhu’s-Sa’âde ve Misbâhu’s-Siyâde fî Mevzû’âtî’l-‘ulûm*. thk. Ali Dehruç. Beyrut Lübnan: Mektebetu Lübnan Naşirûn, 1998.
- Thoreau, Henry David. *Sivil İtaatsizlik*. çev. Kerem Burhan Topçu. İstanbul: Çınar Yayınları, 1. Baskı., 2021.
- Thoreau, Henry David - Gandhi, Mohandas K. *Sivil İtaatsizlik ve Pasif Direniş*. çev. C. Hakan Arslan - Fatma Ünsal. Ankara: Vadi Yayınları, 2. Baskı., 1999.
- Tunç, Cihat. “Gaylân ed-Dımaşkî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/414-415. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Turner, Jack. *Thoreau and John Brown*. Amerika: Member of the Association of American University Press, 2009.
- Türkmen, Ahmet. “Çin Medenî Kanununa Genel Bir Bakış”. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi* 8/16 (2020).
- Uludağ, Süleyman. “Hasan-ı Basrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/291-293. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Uyanık, Mevlüt. *İslam Siyaset Felsefesinde “Sivil İtaatsizlik” Kavramı*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2. Baskı., 2001.
- Uyanık, Mevlüt. *Sivil İtaatsizlik Eylemleri ve Dini Değerler*. ed. Nevzat Can. Ankara: Elis Yayınları, 1. Baskı., 2010.
- Uzunpostalcı, Mustafa. “Ebû Hanîfe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/143-145. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Watt, William Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Nuri Fırlalı. Emek Ankara: Umran Yayınları, 1. Basım, 1981.

- Ya'kubî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-. *Târîhu'l-Ya'kubî*. Tahran: İntişarat-ı Bengah Tercûme Neşr Ketab, 1343.
- Yaman, Ahmet. "İmâm -ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)". ed. İbrahim Hatiboğlu. Bursa: Kur'an Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2005.
- Yavuz, Yunus Vehbi. "Ebu Hanife'yi Tanımak". *İslamî Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (ts.), 1-18.
- Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/26-28. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ'*. 25 Cilt. Beyrut Lübnan: Müessesetü'r-risale, 2. Baskı., 1986.
- Zehebî, Muhammed b Ahmed b. Osman b. Kaymaz b. Abdullah et-Türkmânî. *Menâkıb-ı İmam Ebû Hanîfe İmam Ebû Yusuf İmam Muhammed*. ed. Muhammed Zâhid El-Kevserî. çev. İsmail Karagözoğlu. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2020.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-. *Menâkıbu'l-İmam Ebû Hanîfe ve Sahibeyhi Ebî Yusuf ve Muhammed b. Hasan*. thk. Muhammed Zâhid El-Kevserî - Ebu'l-Vefâ el-Afgânî. Beyrut Lübnan: Lecnetü İhyai'l-Meârifî'l-Nu'maniyye, 1408.
- Zeydân, Abdulkerîm. *el-Ferd ve'd-Devle fi's-Şerî'ati'l-İslâmiyye*. Bağdat: Matbaatü Selman el-'Azamî, 1. Basım, 1965.
- Reverso, ts. <https://context.reverso.net/%C3%A7eviri/frans%C4%B1zca-t%C3%BCrk%C3%A7e/civile>
- "Rosa Parks: My Story". *Studysync Library*, 1-8.
- TDK, ts. <https://sozluk.gov.tr/>
- World Arkeoloji. "Antik Çağda Hukuk Sistemi ve Adalet" Erişim 1 Ocak 2023. <https://worldarkeoloji.blogspot.com/2017/07/antik-cagda-hukuk-sistemi-ve-adalet.html>

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Hanife IŞIK	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	İlahiyat
Makale ve Bildiriler	
1. Işık, Hanife. "Yoksulluk Nafakasında Süresizlik Sorunu: Hukuk Sistemleri Arasında Bir Mukayese". Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6 / 1 (Haziran 2022): 66-82.	